

עבודה, משפחה ומה שביניהן: מבט על נשים מוסלמיות, דרוזיות ונוצרות בישראל

עולא אבו־חסן נבואני

מבוא

בעבודה זו אני מתבססת על תפיסת הברזמניות, המתבטאת בעבודתו של חאליס ברכאת.¹ לפי גישה זו החשיפה לטכנולוגיה, למידע ולתבניות משפחה חדשות המגיעות מהצפון הגלובלי, לצד התחזקות הדת, יוצרות תהליכי שינוי ושימור בו־זמניים. תהליכי השינוי מתבטאים בהערכה חיובית להתרחקות מדפוסי המשפחה המסורתיים, המדגישים את עליונות הכלל המשפחתי על רצון הפרט, ודוגמה לכך היא הירידה בפיריון הנשים. תהליכי השימור, לעומת זאת, מתבטאים בהתייחסות שלילית להתרחקות מדפוסי משפחה מסורתיים, כמו התחזקות עצמאותן הכלכלית של הנשים.

בהתאם להנחות אלה, אני מבקשת לבחון את משמעותם של תהליכי השינוי והשימור באמצעות בחינת עמדות של ערביות וערבים אזרחי מדינת ישראל משלוש הקבוצות האתנו־דתיות מוסלמים, דרוזים ונוצרים (על בסיס דיווח עצמי) כלפי הצטרפות של נשים לשוק העבודה כמרחיבה את האוטונומיה שלהן, ביחס לקיומם של שני מפרנסים במשפחה, וביחס לחלוקת עבודה מגדרית במשפחה. כן אבקש לבחון את משמעותם של תהליכי השינוי והשימור ביחס למוסד הנישואים כתנאי להבאת ילדים לעולם, ביחס לגיל הנישואין הרצוי, וביחס לשיעורי הפיריון הרצויים.

לשם כך אני מסתמכת על בחינת עמדות שיש בהן תרומה מסוימת להתנהגות.² פישביין ואייזון מציינים כי למרות גודלו של גוף הירע שנצבר על השפעת העמדות על ההתנהגות,

* תודה והערכה לפרופ' סלביה פוגל־ביזאוי, פרופ' אורלי בנימין ופרופ' רות כץ, שמקצועיותן והידע שלהן זכיתי ללמוד, ולסיגל נגד־רון על הערותיה הטובות.

1 חאליס ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים, מחקר בשינוי מצבים וקשרים, ביירות 2000 (בערבית) (להלן: ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים).

2 Martin Fishbein and Icek Ajzen, *Predicting and Changing Behavior: The Reasoned Action*

הוא עדיין לוקה בחסר.³ הם אף טוענים שיש גורמים היכולים לתווך את הקשר שבין עמדות להתנהגות ולמתן אותו, למשל ערכים גלובליים, הרגלים ונורמות התנהגות. איזון אומר גם שלפעמים אמביוולנטיות בעמדות יכולה למתן את הקשר שבין עמדות להתנהגות, שכן היא יכולה להשפיע על עיבוד המידע הרלוונטי בתפיסה של הפרט. לפיכך, אמביוולנטיות זו יכולה להופיע אצל מי שחיים בחברות המצויות בתהליכי שינוי, כמו החברה הערבית בישראל. בדיקת העמדות ברוח זו מאפשרת לי לציין את קיומם של הבדלים ברורים בין מוסלמים, דרוזים ונוצרים בישראל בנושא עבודה ובנושא משפחה, ואף להצביע על הגורמים השונים המכוננים אותם. עם זאת, אני מגיעה למסקנה כי בין מוסלמים לדרוזים ולנוצרים עדיין רב הדמיון על השוני, בייחוד בנוגע למוסד המשפחה.

בהמשך מוצגת סקירת ספרות בנושא עבודת נשים ומשפחה בעולם, בארצות ערב ואצל נשים ערביות אזרחיות ישראל משלוש הקבוצות האתנו־דתיות השונות. אחרי סיכום קצר של הממצאים, מסקנתי העיקרית היא שנדרשת מדיניות ציבורית מקיפה כדי לזרז את תהליך השינוי לקראת שוויון מגדרי גדול יותר במשפחה ובשוק העבודה.

עבודה ומשפחה במרחב הגלובלי

תהליכי הגלובליזציה, הנשענים על אידיאולוגיה נאו־ליברלית והמעמידים במרכז ערכים כמו תחרות, הפרטה ואינדיווידואליזציה, מכוננים את הפרט האוטונומי על אחריותו, הישגיו ורצונותיו, כשחקן מרכזי בעיצוב חייו הפרטיים והציבוריים, כלומר במשפחה ובשוק העבודה. להלכה – הכל פתוח, והפרט קובע את גורלו ובוחר את מסלול חייו. אידיאולוגיה זו זהה לנשים ולגברים, ובכך מנטרלת לכאורה את ממדי המגדר, המעמד, הגזע, הדת וממדים אחרים המשולבים בפרקטיקות המגוונות ובהקשרים הסוציו־כלכליים שבמסגרתם מתקיימת הגלובליזציה הנאו־ליברלית.⁴

ספרות ענפה מלמדת אותנו שכרוב חלקי העולם הגלובליזציה מיטיבה עם נשים מהקבוצות החזקות, שיש להן המשאבים הדרושים – כוח, מעמד כלכלי ויוקרה – בעיקר בתחום הלימודים והעבודה; הן המרוויחות העיקריות, אם כי לא הבלעדיות, מהאפשרויות שהעולם הגלובלי פותח. לעומתן, נשים משכבות חלשות יותר, בצפון הגלובלי כמו בדרום הגלובלי, מוצאות את עצמן בשולי שוק העבודה עם הכנסה נמוכה וללא ביטחון תעסוקתי, גם אם למדו שנים רבות.⁵

Approach, New York 2011 (להלן: פישביין ואיזון, חיזוי ושינוי התנהגות).

3 שם; Icek Ajzen, 'Nature and Operation of Attitudes', *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, No. 1 (2001) pp. 27-58 (להלן: איזון, טבען ופעולתן של העמדות).

4 Bahira Sherif Trask, *Women, Work, and Globalization: Challenges and Opportunities*, New York 2013 (להלן: טראסק, נשים, עבודה וגלובליזציה).

5 שם, עמ' 171-173; סיגל נגד־רון, 'מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה', *סוציולוגיה ישראלית*, כג, 2 (2022) (להלן: נגד־רון, מבט משולי שוק העבודה), עמ' 120-141.

ספרות המחקר מלמדת אותנו גם כי למרות השוני במעמדן של נשים בעידן הגלובלי, במובן מסוים רובן המכריע של נשות העולם חולקות מציאות דומה. למעשה, גם אם הלימודים מחזקים את תחושת הערך העצמי שלהן והעבודה מגבירה את האוטונומיה שלהן, וגם אם אלה משפיעים על עמדות הכוח שלהן בניהול משא ומתן עם בני זוגן על חלוקת עבודות הבית, הנשים עדיין נשארות האחראיות העיקריות, ולעיתים הבלעדיות, למטלות הבית ולטיפול ביושביה.⁶ לכן נשים נמצאות לרוב במתח ובתמרונים אין-סופיים בין שני העולמות: עולם העבודה ועולם המשפחה. מצב זה קיים גם במדינות שבהן מונהגת מדיניות ציבורית המבקשת לשלב בין שתי הספרות, על בסיס ההנחה שהשתתפות שוויונית יותר של הגברים בעבודות הבית ובטיפול בכני הבית תורמת להפחתת הקונפליקט בין עבודה למשפחה,⁷ להעלאת איכות החיים של כולם⁸ ולשביעות רצון מחיי הנישואים.⁹ למרות זאת, אי-השוויון המגדרי בעבודה ובמשפחה ממשיך כאמור להתקיים ולפעמים גם גדל.¹⁰ לטענת אלדר,¹¹ אחד מהגורמים למצב זה הוא ההצטלבות של בניית המשפחה עם השתלבות בעבודה ופיתוח קריירה.¹² היות שנישואים מעכבים בדרך כלל את התקדמותן של נשים בשוק התעסוקה, בגלל מחויבותן לתפקידיהן המגדריים, הן נאלצות למצוא עבודה 'נשית' שיש בה פחות יוקרה והכנסה, אך היקף שעות המאפשר להן לצמצם את

-
- Oriel Sullivan, Jonathan Gershuny, and John P. Robinson, 'Stalled or Uneven Gender Revolution? A Long-term Processual Framework for Understanding Why Change is Slow', *Journal of Family Theory and Review*, Vol. 10, No. 1 (2018), pp. 263-279; אורלי בנימין, 'מסחר כוח עבודה נשי: במורדות שוק העבודה בישראל', *תרבות דמוקרטית*, 10, ירושלים 2006, עמ' 63-96. 6
- Noelle Chesley, 'Stay-at-Home Fathers and Breadwinning Mothers: Gender, Couple Dynamics, and Social Change', *Gender and Society*, Vol. 25, No. 5 (2011), pp. 642-664. 7
- Jeffrey H. Greenhaus, Karen M. Collins, and Jason D. Shaw, 'The Relation Between Work-Family Balance and Quality of Life', *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 63, No. 3 (2003), pp. 510-531. 8
- Mariana Pinho, Ruth Gaunt and Harriet Gross, 'Caregiving Dads, Breadwinning Mums: Pathways to the Division of Family Roles Among Role-Reversed and Traditional Parents', *Marriage and Family Review*, Vol. 57, No. 4 (2021), pp. 346-374; Scott Coltrane, 'Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work', *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 4 (2000), pp. 1208-1233. 9
- טראסק, נשים, עבודה וגלובליזציה, עמ' 204. 10
- Glen H. Elder Jr., 'The Life Course and Human Development', in R. M. Lerner (ed.), *Handbook of Child Psychology*, Vol. 1, New York 1998, pp. 939-991. 11
- האדם. 12
- Glen H. Elder Jr. and Michael J. Shanahan, 'The Life Course and Human Development', in: R. M. Lerner and W. Damon (eds.), *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development*, New York 2006, pp. 665-715. 12
- האדם.

הקונפליקט משפחה-עבודה. אילוח זה משעתק את ההיררכיה המגדרית בספרה הפרטית וגם בזו הציבורית.¹³

עבודה ומשפחה בארצות ערב

תהליכים אלה מתרחשים גם בארצות ערב אך שם, לפי שראבי, השתלכותן של נשים בשוק העבודה בדרך כלל מוערכת כל עוד היא תורמת לכלכלת המשפחה ולא בשל תרומתה לעצמאות הנשים, דהיינו כל עוד דפוסים מודרניים אינם מחלישים את הפטריארכיה. הוא מכנה תופעה זו 'נאו־פטריארכיה'. גישה זו מבטאת למעשה תהליכי שימור המותרים על כנם אפיונים היסטוריים של המשפחה במזרח התיכון, למרות השינויים הטכנולוגיים והחשיפה לדפוסי משפחה חלופיים.¹⁴

ואולם, כפי שטוען ברכאת, חשוב מאוד להכיר בקיומם של תהליכי שינוי לצד תהליכי השימור.¹⁵ הוא מתאר את הקונפליקטים הקיימים במציאות החברתית בעולם הערבי, וממשיל את האדם המזרח־תיכוני למי שנוהג במכונית המתודלקת על ידי הגלובליזציה בעוד רגליו על הבלמים – מנוכר מהמסורתי ומהמודרני כאחד. לטענתו, בתקופת הגלובליזציה מחמירים הקונפליקטים והסתירות: יש מגמות המושכות למערב, לאינדיווידואליזם ולעתיד, ואחרות המושכות למסורת, לקולקטיב ולעבר. הדבר יוצר מצב של ניכור מתמיד ובנוסף לכך – בגלל חולשתה של החברה האזרחית נשחקת אישיותו של הפרט העצמאי והיצירתי. מציאות זו משליכה על חיי המשפחה בחברה הערבית, המאופיינת בפטריארכליות, במסורתיות ובשמרנות. המשפחות בחברה זו מוגדרות כיחידות כלכליות שיתופיות המושתתות על שיתופי פעולה בין חבריהן, שמטרתן להוביל לרווחה כלכלית. במשפחתו מקבל היחיד תמיכה רגשית, כלכלית וחברתית, והנשים זוכות לתמיכה בתחומים רבים המקנה להן ביטחון בידיעה שיש מי שיתמוך בהן בעתות מצוקה. היות שהמשפחה עוטפת אותן, תחושת הברידות שלהן נדירה יחסית, אך על כתפיהן מוטלת השמירה על כבוד המשפחה.¹⁶

עם זאת, אומר ברכאת, תהליכי האינדיווידואליזציה המלווים את העולם הגלובלי יצרו סדקים בכל הקשור ליחס ההיסטורי שבין הפרט למשפחתו. השאיפה לעצמאות כלכלית ולאוטונומיה אישית התחזקה אצל הפרט, והוא מבקש כיום להיות אחראי על התנהגותו, על הצלחותיו וכישלונותיו. שינוי זה השפיע גם על הנשים בחברה הערבית, ועמדותיהן בעניין

13 I. Boeckmann, J. Misra, and M. J. Budig, 'Cultural and Institutional Factors Shaping Mothers' Employment and Working Hours in Postindustrial Countries', *Social Forces*, Vol. 93, No. 4 (2015), pp. 1301-1333 (להלן: בוקמן, מיסרה וברדיג, גורמים תרבותיים ומוסדיים).

14 Hisham Sharabi, *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society*, New York (להלן: שראבי, נאו־פטריארכיה); ח'אולה אבו בקר, 'המשפחה הפלסטינית בישראל', בתוך: אילנה קופמן, ח'אולה אבו בקר ועמליה סער (עורכות), *החברה הערבית בישראל*, רעננה 2007 (להלן: אבו בקר, המשפחה הפלסטינית בישראל), עמ' 155-270.

15 ברכאת, *החברה הערבית במאה העשרים*, עמ' 917-923.

16 שם, עמ' 363.

מעמדה החברתי נעות כיום בין שמרנות לליברליות. עם זאת, הן עדיין נתפסות בדרך כלל כמפרנסות משניות העוזרות לפרנסת הבית, שכן הן אחראיות קודם כל על משק ביתן ועל הטיפול בילדים ובבני משפחתן הזקנים.¹⁷

עבודה ומשפחה בקרב הערבים אזרחי ישראל

כשמדובר בנושאים כמו עבודה או משפחה אצל הערבים אזרחי ישראל, ראוי לזכור כי אחד מהגורמים המעצבים אותם הוא חוסר השוויון האזרחי המונע מהם, גברים כנשים, שוויון הזדמנויות בתעסוקה. גם נשים שלמדו אינן יכולות לעיתים להשתלב בשוק העבודה ולהתמיד בו. בנוסף לכך, החברה הערבית בישראל אינה שונה בהרבה מהחברות הערביות שתוארו לעיל: גם בה יש מסורות, נורמות ופרקטיקות פטריארכליות רבות עוצמה, אף שתהליכי האינדיווידואליזציה חלחלו במקצת גם לתוכה.¹⁸

נתונים כלליים

לוח מספר 1: אחוז הנשים מבין מקבלי התארים באוכלוסייה הערבית בישראל, לפי קבוצה אתנו-דתית ותואר¹⁹

שנים	אחוז הנשים מבין מקבלי התארים בתשס"ח, 2008-2007				אחוז הנשים מבין מקבלי התארים בתשפ"ב, 2022-2021			
קבוצה אתנו-דתית	תואר ראשון	תואר שני	תואר שלישי	תעודה אקדמית	תואר ראשון	תואר שני	תואר שלישי	תעודה אקדמית
יהודים	56.8	56.8	53.0	81.2	60.5	62.8	51.1	75.1
מוסלמים	63.4	46.7	26.9	58.0	75.1	76.2	60.3	80.1
נוצרים	67.7	59.9	37.5	85.7	63.3	73.5	55.6	89.1
דרוזים	55.1	38.6	--	90.5	68.2	63.3	85.7	81.3
סה"כ	63.3	49.6	7.7	65.3	72.9	74.2	60.8	80.7

כפי שאפשר לראות, יש עלייה במספר הנשים הערביות הלומדות לתואר אקדמי. שיעורן בשנת 2000 היה 22% משיעור הנשים האקדמיות בחברה, וב-2020 הוא עלה ל-39%.²⁰ ב-2022-2023, האחוז המצטבר²¹ של הנכנסות להשכלה גבוהה בין הנשים הנוצריות היה הגבוה ביותר, כ-60%, כ-55% בין הדרוזיות וכ-42% בין המוסלמיות. לשם השוואה, אחוז

17 שם, עמ' 370-381.

18 V. Kraus and Y. P. Yonay, *Facing Barriers: Palestinian Women in a Jewish-Dominated Labor Market*, Cambridge 2018 (להלן: קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים).

19 הלמ"ס, 'לוח מספר 29.3: אחוז הנשים מבין מקבלי התארים לפי קבוצת אוכלוסייה, דת ומקום לידה, תואר וסוג מוסד', שנתון סטטיסטי לישראל 2023.

20 נג'יב עומרריה ואסף גבע, על הפערים המגזריים-מגדריים בפרמיה להשכלה בישראל, אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר 2024.

21 כל שנות הגיל לא רק שכבת גיל מסוימת.

היהודיות היה כ־52.2%²² בהתאמה לממצאים שכלוח מספר 1, מתברר כי ב־15 השנים האחרונות חלה עלייה ברמת ההשכלה של הנשים הערביות ביחס לגברים, וזו גוברת היום על רמת ההשכלה שלהם בכל אחת מהקבוצות האתנו־דתיות. למשל, הלוח מראה כי בשנת 2007–2008 היו הנשים 67.7% ממקבלי התואר הראשון בין הנוצרים, לעומת 63.3% בין המוסלמים ו־55.1% בין הדרוזים. לאחר יותר מעשור אפשר לראות ששיעורים אלה עלו אצל המוסלמים ל־75.1%, ואצל הדרוזים ל־68.2%.

העלייה במספר הנשים שקיבלו תואר שלישי, לעומת מספר הגברים שרכשו תואר זה בכל אחת מהקבוצות האתנו־דתיות, מרשימה גם היא: בשנת 2021–2022 היה אחוז מקבלות התואר השלישי הנוצריות ביחס למקבלי התואר הנוצרים (נשים וגברים) 55.6%, לעומת 60.3% בקרב המוסלמים ו־85.7% בקרב הדרוזים. במהלך יותר מעשור חל השינוי הגדול ביותר אצל הדרוזיות, שם היה אחוז מקבלות התואר השלישי בשנים 2007–2008 זניח, ואילו בשנת 2021–2022 הוא זינק ל־85.7% מתוך כלל מקבלי התואר הדרוזים, נשים וגברים.

לוח מספר 2: אחוז המועסקים, נשים וגברים בני 15+ באוכלוסייה הערבית בישראל, לפי קבוצה אתנו־דתית, בין 2003 ל־2021²³

	אחוז המועסקים, נשים וגברים, בציבור הערבי בישראל ב־2021		אחוז המועסקים, נשים וגברים, בציבור הערבי בישראל ב־2003	
	נשים	גברים	נשים	גברים
מוסלמים	12.4%	53%	26%	49%
דרוזים	22%	44%	35%	58%
נוצרים	34%	59%	47%	62%
כלל הערבים	16%	53%	28%	50%
יהודים	48%	54%	61.6%	64.4%

לפי לוח מספר 2, בין 2003 ל־2021 ניכרת עלייה גם בתעסוקת האוכלוסייה הערבית בישראל, אצל גברים ונשים כאחד (מלבד הירידה בשיעורי הגברים המוסלמים המועסקים).²⁴ ההבדלים האתנו־דתיים קיימים ונשמרים בתקופה זו במיוחד אצל הנשים, וכלוח מספר 2 אפשר לראות כי הנוצריות הובילו באחוזי התעסוקה בקרבן ושמרו על כך במהלך כשני

22 הלמ"ס, האוכלוסייה הדרוזית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הנביא שועייב 2024.

23 הנ"ל, 'לוח מספר 1.8, ערבים בני 15 ומעלה, לפי תכונות כוח העבודה צורת יישוב מגורים, מחוז ונפת מגורים, דת ומין', השנתון הסטטיסטי לישראל 2023 (מספר 74). חישוב אחוז המועסקים נערך על ידי המחברת מתוך לוח זה. מועסקים הם אלה שהשתתפו בשוק העבודה, לא כולל בלתי מועסקים שדיווחו כי הם מחפשים עבודה ולא מוצאים. חישוב השיעורים המדווחים בלוח מספר 2 נערך כדלקמן: מועסקים שעבדו בהיקף מלא + מועסקים שעבדו בהיקף חלקי + מועסקים שנעדרו זמנית מעבודתם – חלקי סה"כ.

24 בשנה זו דווח על עלייה באבטלה בקרב גברים.

עשורים. בשנת 2021, למשל, הנוצריות הובילו (47%), כשאחריהן הדרוזיות (35%). אחוזי התעסוקה של מוסלמיות הם הנמוכים ביותר – 26%. לוח מספר 2 מלמד גם על פערים מגדריים בין המועסקים – מספר הגברים המועסקים עולה במידה ניכרת על זה של הנשים. השוואה בין מצב ההשכלה למצב התעסוקה בשלוש האוכלוסיות האתנו-דתיות מלמדת גם כי ברומה לתוצאות מחקרים מהעבר²⁵ – למרות הישגי הנשים הערביות והשקעתן, הן אינן מצליחות לתרגם את השכלתן לתעסוקה. הלוח גם מראה כי אפיון זה של כלל הנשים הערביות מתקיים גם בהשוואה לגברים ערבים וגם בהשוואה לנשים יהודיות. מסקנה זו מפתיעה במיוחד, אם ניקח בחשבון את העובדה שפריון הנשים הערביות ירד במידה ניכרת עם השנים. העלייה הניכרת ברמת השכלתן הייתה צריכה להתבטא בגידול בהצטרפותן לשוק העבודה. שיעור הפריון הכולל של מוסלמיות בשנים 1960–1964 היה 9.23, ובשנת 2021 הוא ירד ל-3.01. באותה שנה הוא היה נמוך מפריון הכולל של היהודיות, שעמד על 3.13. תהליך כזה חל גם בקרב הנשים הנוצריות באותן שנים, שהפריון הכולל שלהן ירד מ-4.68 ל-1.77, ואצל הדרוזיות, שפריון הכולל ירד מ-7.49 ל-2.00.²⁶ כעת אתיחס לגורמים הבולמים את השתתפותן של הערביות אזרחיות ישראל בשוק העבודה.

אי-שוויון אזרחי²⁷

נשים ערביות משתייכות למיעוט לאומי של 21.1% מכלל האוכלוסייה בישראל, לצד הרוב היהודי המהווה 73.9%.²⁸ הוא כולל שלוש קבוצות אתנו-דתיות – דרוזים, נוצרים ומוסלמים. למרות שיש הבדלים תרבותיים בין שלושתן, כמו למשל ברמת החיים,²⁹ משותפת להן המציאות המבנית הלא שוויונית בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, כשמדובר בהזדמנויות תעסוקה, במעונות יום או בתחבורה הציבורית – גורמים האמורים להגדיל את סיכויי הנשים להשתלב בשוק העבודה.

25 סאמי מיעארי, נביל חטאב ועולא נבואני, אי-הלימה תעסוקתית בקרב המשכילים הערבים, ירושלים 2011.

26 הלמ"ס, 'לוח מספר 2.41, שיעורי פריון, לפי גיל ודת', השנתון הסטטיסטי לישראל 2022 (מספר 73) (להלן: הלמ"ס, 'לוח מספר 2.41'); O.E.C.D., 2021 Fertility database: Family Databas; ממוצע הפריון הכולל של נשים בארצות ה-O.E.C.D. היה 1.61 ב-2019: data.oecd.org/pop/fertility-rates. html (נדלה ב-22.10.2022).

27 מפאת קוצר היריעה התייחסתי כאן לאי-שוויון מבני ולא לגזענות שבה נתקלים עובדות ועובדים ערבים בשוק העבודה, למרות שגם לה יש השפעה ממשית על סיכויי ההעסקה שלהם ועל ביטחונם התעסוקתי.

28 הלמ"ס, אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021.

29 סלביה פוגל-ביזאוי, 'האישי, הלאומי, הגלובאלי – מבט עכשווי על משפחות בישראל', מאזני משפט, יג (2020) (להלן: פוגל-ביזאוי, האישי, הלאומי, הגלובאלי), עמ' 1–27; Yoav Lavee and Ruth Katz, 'The Family in Israel: Between Tradition and Modernity', *Marriage and Family Review*, Vol. 35, No. 1-2 (2003), pp. 193-217 (להלן: לביא וכץ, המשפחה בישראל).

היעדר הזדמנויות התעסוקה מעמיד את הנשים בתחרות עם הגברים על מספר משרות מוגבל. לכן נאלצות רבות מהן לוותר על תעסוקה או להסתפק בחצאי משרות ללא ביטחון תעסוקתי,³⁰ ורבות פונות לתחום החינוך. מחקר שערכתי, שבחן את הקשר שבין בניית משפחה לפיתוח קריירה בשנים 2002–2013, מצא שאחוז המועסקות הערביות בגילים 20–45 בתחום החינוך היה 37% מכלל המועסקות. לשם השוואה, רק 16.6% מהמועסקות היהודיות עסקו בחינוך באותן שנים.³¹

זאת ועוד, תוצאות מחקרי הצביעו על כך שמקום מגורים הוא מהגורמים המרכזיים המונעים שילוב נשים ערביות בשוק העבודה, בהבדל מובהק מהנשים היהודיות. הסיבה היא שכ-70% מהיהודיות גרות במרכז, בקרבת הזדמנויות התעסוקה, לעומת 22% בלבד מהערביות. בהקשר זה נמצא כי סיכוייהן של נשים מוסלמיות ונוצריות הגרות בערים להשתתף בשוק העבודה גבוהים מאלה של מוסלמיות הגרות בכפרים, וכן נמצא כי סיכוייהן של דרוזיות הגרות בכפרים דרוזיים (לא כולל דאליית אל-כרמל, עוספא ושפרעם, הנמצאים במטרופולין של חיפה) הם הנמוכים ביותר.³²

השפעת המגורים בפריפריה בלטה גם כשבחנתי את סיכוייהן של הנשים הערביות לעסוק במשלחי יד יוקרתיים. במחקרי³³ מצאתי כי סיכויי הדרוזיות הגרות בכפרים הצפוניים הפריפריאליים, הרחוקים מחיפה, לעסוק במשלחי יד יוקרתיים כמו התחום האקדמי, מקצועות חופשיים וטכניים ומשרות ניהול, נמוכים ב-69% אף מאלה של מוסלמיות המתגוררות בכפרים. כלומר, ככל שהנשים הדרוזיות מתגוררות באזור מרוחק יותר כך יורדים סיכוייהן לעסוק במשלחי יד יוקרתי, ולכן הן נאלצות לבחור במקצועות נשיים, בעיקר בחינוך.

המחסור בתחבורה נגישה הוא מכשול נוסף במסגרת המכשולים המבניים המקשים על נשים ערביות להשתלב בשוק העבודה הישראלי.³⁴ דו"חות של עמותת 'סיכוי' מהשנים 2018 ו-2019 מציינים כי עדיין יש פערים בין יישובים ערביים ליהודיים בנגישות לתחבורה הציבורית.³⁵ ממחקר של בנק ישראל עולה כי השיפור בתחבורה הציבורית במגזר הערבי

30 קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 84–106.

31 עולא נבואני, הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה בקרב האוכלוסיות הערבית והיהודית בישראל: ניתוח השוואתי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2017 (להלן: נבואני, הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה).

32 שם, עמ' 100.

33 שם, עמ' 99–101.

34 ערן ישיב וניצה (קלינר) קסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות, ירושלים 2012 (להלן: ישיב וקסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל).

35 אמל עוראבי ואינה ברנזבורג, תפקיד 'אחראי תחבורה ציבורית אזורי': מודל לשיתוף פעולה בתחום התחבורה הציבורית בין רשויות מקומיות ערביות המונות מתחת ל-20 אלף תושבים, 2020 (להלן: עוראבי וברנזבורג, תפקיד אחראי תחבורה ציבורית אזורי); מורן אביב ומחמד חליליה, המדריך לרשויות המקומיות הערביות למיפוי, ניתוח והצגה של צורכי הציבור בתחום התחבורה הציבורית, חיפה ירושלים 2018 (להלן: אביב וחליליה, המדריך לרשויות הערביות).

לא היטיב עם שילוב הנשים הערביות בשוק העבודה.³⁶ ייתכן שהסיבה לכך היא שזו אינה תחבורה יעילה, כלומר תחבורה נגישה, בתדירות גבוהה ובהיקף שעות רחב, כזו המאפשרת שילוב של משפחה ועבודה.

המצב אינו טוב יותר כשמדובר במעונות יום. למשל, שחר³⁷ מצאה כי בציבור הערבי בישראל יש מחסור במעונות יום, גם ברמת הנגישות וגם ברמת הסבסוד. למחסור זה יש השפעה שלילית על השתתפותן של נשים ערביות, הנוטות להינשא וללדת בגיל צעיר למדי, בשוק העבודה.³⁸ היעדר ההנגשה אינו גאוגרפי בלבד אלא גם כלכלי. שלוסר³⁹ מצאה כי יישום חוק חינוך חינם לגיל שלוש וארבע במגזר הערבי תרם לעלייה ניכרת בשיעור הילדים שלמדו בגנים וגם לעלייה בשיעור ההשתתפות של אימהותיהם (המשכילות בעיקר) בשוק העבודה. ואולם, נתונים על השימוש בפועל במסגרות בתשלום, בעיקר במסגרות לגיל הרך, מצביעים על פערים בין המגזר הערבי ליהודי, ובתוך המגזר הערבי. הסובסידיות למעונות יום לבני 0-3 שאינם עובדת זמינות לכ-44% מהילדים בציבור החרדי וליותר מ-25% מילדי האימהות היהודיות הלא-חרדיות, זאת לעומת זמינות ל-13% בלבד מילדי האימהות הערביות.⁴⁰ זאת ועוד, בשנים 2014-2018 נבנו רק 13 מעונות יום בחברה הערבית מתוך 202 שנבנו בכלל (כ-6%), ושיעור הילדים עד גיל שלוש ששהו במסגרות ממוקחות עלה מ-7% ל-8.5% בלבד בשנים 2015-2018.⁴¹ בדו"ח של יחידת המחקר של הכנסת צוין כי בחברה הערבית יש תת-ייצוג של ילדים עד גיל שלוש במסגרות יום לפעוטות, המוכרות והפרטיות.⁴²

כוחה של פטריארכיה

למרות ששלוש הקבוצות האתנו-דתיות חולקות אותה מציאות בתחומים שתוארו, בכל זאת יש ביניהן הבדלים הקשורים לרפוס חיי המשפחה של כל אחת מהן.⁴³ דפוסים אלה

36 ארנון ברק, *השפעת התחבורה הציבורית על התעסוקה בחברה הערבית*, בנק ישראל 2019 (להלן: ברק, *השפעת התחבורה הציבורית*).

37 אלה שחר, *עלות הטיפול בילדים בגיל הרך והשפעתה על היצע העבודה של נשים*, בנק ישראל 2012 (להלן: שחר, *עלות הטיפול בילדים בגיל הרך*).

38 נבואני, *הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה*, עמ' 104-108; ישיב וקסיר, *נשים ערביות בשוק העבודה בישראל*; Barbara S. Okun, 'Fertility and Marriage Behavior in Israel: Diversity, Change, and Stability', *Demographic Research*, Vol. 28 (2013), pp. 457-504.

39 אנלייה שלוסר, 'השפעת מתן חינוך טרום חובה חינוך על היצע העבודה של אימהות ערביות: ממצאים מניסוי טבעי', *רבעון לכלכלה*, 53, 3 (להלן: שלוסר, *השפעת מתן חינוך טרום חובה חינוך*), עמ' 517.

40 שחר, *עלות הטיפול בילדים בגיל הרך*, עמ' 9.

41 מריה רבינוביץ, *מסגרות לילדים בגיל הרך*, ירושלים 2014.

42 הנ"ל, *מסגרות יום לפעוטות עד גיל שלוש: רקע ונתונים*, ירושלים 2021.

43 פוגל-ביזאוי, *האיש, הלאומי, הגלובאלי*, עמ' 18-26.

מושפעים מהתחזקותם של ערכים אינדיווידואליסטים ובו בזמן מדפוסים קולקטיביסטיים פטריארכליים רבי עוצמה.

אחת מהסיבות שהדפוסים הפטריארכליים ניכרים כל כך בחברה הערבית בישראל היא העובדה שהם ניזונים מציווים דתיים, הממסדים בחוקי המדינה את העליונות הגברית בספרה הפרטית ובספרה הציבורית לכל דת – יהודית, מוסלמית, דרוזית ונוצרית.⁴⁴ יתרה מכך, רוב הציבור בישראל, בכל הקבוצות האתנו־דתיות, נע בין מסורתי לדתי עד דתי מאוד, אם כי בהיקפים רחבים יותר בין האזרחים הערבים.⁴⁵ אם מתייחסים לערכים כאל מקשה אחת, יותר ממחציתם (57%) מגדירים את עצמם כמסורתיים, 31% כדתיים או דתיים מאוד, ורק 11% מגדירים את עצמם כלא דתיים.⁴⁶ המוסלמים מתאפיינים באורח חיים מסורתי ובזיקה גבוהה לדת,⁴⁷ וגם הדרוזים מנהלים אורח חיים דתי. הנוצרים נוטים לקיים אורח חיים מודרני-ליברלי יותר.⁴⁸ יסודות דתיים אלה משפיעים, בין היתר, על הנשים ועל אפשרותן ללמוד ולהשתלב בשוק העבודה.

בקרב המוסלמים בעלי זיקה כזו או אחרת לדת פריזן הנשים נשאר גבוה, והוא עומד על 3.01 ילדים למשפחה, למרות שיריד בדרמטיות במשך השנים, כפי שראינו.⁴⁹ נשים רבות גם עוטות חג'אב ומתלבשות בצניעות – כלומר אינן מבליטות את מינותן בספרה הציבורית, אם כי תנועתן במרחב הציבורי אינה מוגבלת, כולל נהיגה במכונית מחוץ לאזור מגוריהן. כלומר, עצמאות הנשים המוסלמיות הדתיות איננה מוגבלת רק לאזור מגוריהן, והן יכולות לעבוד וללמוד מחוץ לו בלי תלות בקרובי משפחה גברים.⁵⁰ כמו הדתיים המוסלמים, כך גם הדרוזים בעלי הזיקה לדת מתלבשים בלבוש 'צנוע' ונשים דתיות עוטות כיסוי ראש. אך להבדיל מהנשים הדתיות המוסלמיות, על הנשים הדתיות הדרוזיות חל איסור לנהוג

44 שם.

45 הל"מ, אוכלוסיית ישראל לפי דת והגדרה עצמית של מידת דתיות.

46 שם.

47 Shira Offer and Michal Sabah, 'Individual and Familial Determinants of Married Arab Israeli Women's Labor Force Participation: Trends of Change and Stability', *Marriage and Family Review*, Vol. 47, No. 5 (2011), pp. 326-343 (להלן: עופר וסבח, גורמים אישיים ומשפחתיים); Abu-Hasan Nabwani, 'Relations of Religious Affiliation Group Norms, Human Capital, and Autonomy to Israeli Men's Participation in Household Duties', *Family Relations*, Vol. 72, No. 4 (2023), pp. 1725-1747 (להלן: אבו־חסן נבואני, הקשרים של קבוצת שייכות דתית).

48 לביא וכץ, המשפחה בישראל; Khawla Abu-Baker, 'Gender Policy in Family and Society among Palestinian Citizens of Israel: Outside and Inside Influences', in: Eliezer Ben-Rafael et al. (eds.), *Handbook of Israel: Major Debates*, Berlin 2016, pp. 453-474 (להלן: אבו־באקר, מדיניות מגדרית במשפחה ובחברה).

49 Jona Schellekens and A'as Atrash, 'Religiosity and Marital Fertility Among Muslims in Israel', *Demographic Research*, Vol. 39 (2018), pp. 911-926 (להלן: שלקנס ואטראש, דתיות ופוריות בנישואים);

הל"מ, לוח מספר 2.41.

50 אבו־חסן נבואני, הקשרים של קבוצת שייכות דתית, עמ' 23-1.

בכלי רכב, וכדי להתנייד ליישוב אחר עליהן לבקש מגבר הקרוב אליהן קרבה ראשונה (אב, אח, בן זוג) להסיען.⁵¹ יתרה מכך, בשנות התשעים הטילו במשפחות דתיות חרם דתי על אימהות דרוזיות הלומדות במוסדות אקדמיים,⁵² ועד היום מחרימים בחלק מהכפרים אימהות דרוזיות הלומדות במוסדות כאלה ולנות לידם, מחוץ ליישוביהן. כלומר, עד ימינו נשים דרוזיות דתיות המבקשות ללמוד לימודים אקדמיים ולהישאר במחנה הדתי מנודות ממנו.⁵³ עם זאת, ראוי להזכיר ששיעור הפיריון בחברה הדרוזית ירד משמעותית עם השנים, והוא כיום נמוך בהשוואה למוסלמיות וליהודיות ועומד על שני ילדים למשפחה.⁵⁴ נראה שאצל נשים נוצריות יש לדת השפעה מגבילה פחות והן אוטונומיות יותר, כולל מבחינת נהיגה. גם בקרבן ירד שיעור הפיריון מאוד במשך השנים וכאמור – כיום הוא הנמוך ביותר משיעורי הפיריון של שאר הקבוצות האתנו-דתיות המרכיבות את החברה הישראלית, ועומד על 1.77 ילדים למשפחה.⁵⁵

ואולם, למרות השינויים שהוצגו המשפחות הערביות בישראל, דתיות או לא, צעירות או לא ומשכילות או לא, עדיין חיות ברובן בחברה פטריארכלית המספקת לנשותיה הגנה ופיקוח בעת ובעונה אחת.⁵⁶

דוריות ועמדות ביחס לנישואין, משפחה ועבודה

על רקע המתואר לעיל, חקר עמדות בנושא יציאת נשים לעבודה ובנושא משפחה יכול לאפשר לנו להעמיק את הבנתנו את הגישות הקיימות בסוגיות אלה בקבוצות האתנו-דתיות השונות, ואת ההבדלים הקיימים ביניהן, אם כי כאמור – עמדות אלה אינן מתורגמות בהכרח

Ebtesam Barakat, Amal Jamal, and Orna Sasson-Levy, 'The Consequences of Blurred Boundaries between Private and Public Spheres in Patriarchal Societies: Evidence from Druze Women in Israel', *Journal of Research in Gender Studies*, Vol. 8, No. 2 (2018), pp. 75-78 (להלן: ברכאת, ג'מאל וסשון-לוי, השלכות טשטוש הגבולות); Ebtesam Barakat, 'Gender Struggle within Complex Religious Realities: Druze Women in Israel as a Case Study', *Gender Issues*, Vol. 39, No. 1 (2022), pp. 39-63 (להלן: ברכאת, מאבק מגדרי).

שם. 52

Ebtesam Barakat Hasan, 'Pious Women Challenge Arrangements Anchored in the Dominancy of the Religious Discourse: Druze Women in Israel as a Case Study', *Religions*, Vol. 14, No. 8 (2023), pp. 1-18

הלמ"ס, לוח מספר 2.41. 54

אבר-חסן נבואני, הקשרים של קבוצת שייכות דתית, עמ' 1-23; הלמ"ס, לוח מספר 2.41. 55

אבר-באקר, מדיניות מגדרית במשפחה ובחברה; Manar Hasan, 'The Politics of Honor: Patriarchy, The State and the Murder of Women In The Name of Family Honor', *Journal of Israeli History*, Vol. 21, No. 1-2 (2010), pp. 1-37 (להלן: חסן, הפוליטיקה של הכבוד); Amalia Sa'ar, 'Lonely in Your Firm Grip: Women in Israeli-Palestinian Families', *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 7, No. 4 (2001), pp. 723-739; Deniz Kandiyoti, 'Bargaining with Patriarchy', *Gender and Society*, Vol. 2, No. 3 (1988), pp. 274-290

להתנהגות בפועל.⁵⁷ מתברר שכנושאים הללו יש מחקרים מעטים יחסית. אחד מהם הוא זה של עמליה סער,⁵⁸ הטוען כי הגורם המרכזי המונע מנשים ערביות לצאת לשוק העבודה אינו בהכרח עמדות תרבותיות מסורתיות, אלא שיקול דעת בעניין רווחיותה של היציאה לעבודה בשכר. בהתחשב בשוק העבודה הישראלי הנאו־ליברלי, מסבירה סער, באפליה ובמחסור בהזדמנויות תעסוקתיות, הנשים הערביות מגיעות למסקנה שמשתלם להן יותר להישאר בבית. זאת משום שלנוכחותן בבית יש ערך כלכלי, שההכנסה הנמוכה מעבודה אינה יכולה לכסותו. מחקר אחר, זה של עופר וסבא,⁵⁹ הצביע על הדרך שבה רמת המסורתיות משפיעה על יכולתן של נשים משכילות לתרגם את השכלתן לתעסוקה ולשלב בין עבודה למשפחה, תוך ציון ההבדלים בין הקבוצות האתנו־דתיות השונות. החוקרות מצאו שהנשים הדרוזיות המשכילות, שהיו המסורתיות ביותר והוגבלו בניעות מחוץ למקום מגוריהן, חוו את הקושי הגדול ביותר למצוא עבודה. אחריהן היו המוסלמיות. הנוצריות, שהיו מסורתיות פחות, הצליחו יותר מהאחרות להשתלב בשוק העבודה. מחקרן של ח'ורי ובנימין⁶⁰ בחן זוגות מוסלמים ונוצרים שבהם שני בני הזוג עובדים במשרה מלאה ומצהירים על עצמם כדוגלים בשוויוניות למרות הביקורת החברתית כלפיהם על כך. הגברים שרואיינו הדגישו את השתתפותם בעבודות הבית ובטיפול בילדים, ובייחוד בחינוכם.

גם לגיל יש תפקיד חשוב בעיצוב עמדות אלה, ובחברה הערבית ייתכנו הבדלים בין הדורות העשויים לסייע מאד בהבנת הסיבות להשתנות הערכים החברתיים. מנהיים סבר כי מיקום דורי, כלומר החוויות העוברות על דור מסוים בתהליך ההתבגרות ובהקשר החברתי-היסטורי שבו הוא מתבגר, הוא מושג מפתח בהבנת עולם הערכים של בני האדם.⁶¹ גם תיאוריית השינוי החברתי של גרינפילד אומרת כי הערכים משתנים בשל שינויים (מעבר מהכפר לעיר, שילוב של חינוך לא פורמלי, חשיפה לטכנולוגיה וכו'), ולכן גם מסלולי החיים משתנים בגלל הסתגלותו של הפרט לשינוי ואימוץ ערכים של אינדיבידואליזם ועצמאות.⁶² התודעה שמפתח כל דור ובעיקר צעירים, בוגרים-צעירים ומבוגרים, נבחנה במחקרים שנערכו בחברה הערבית, המאופיינת כחברה במעבר. חברה זו היא הטרוגנית ומורכבת

-
- Icek Ajzen, *Attitudes, Personality, and Behavior*, Maidenhead 2005 57
- Amalia Sa'ar, 'The Gender Contract Under Neoliberalism: Palestinian-Israeli Women's Labor Force Participation', *Feminist Economics*, Vol. 23, No. 1 (2017), pp. 54-76 58
- המגדיר תחת הניאו־ליברליזם).
- עופר וסבא, *גורמים אישיים ומשפחתיים*, עמ' 326-343. 59
- אינשראח ח'ורי ואורלי בנימין, 'ריבוי תבניות של אידאולוגיה מגדרית שוויונית בקרב זוגות ערבים-פלסטינים בישראל', *סוציולוגיה ישראלית*, כב, 1 (2021) (להלן: ח'ורי ובנימין, ריבוי תבניות של אידאולוגיה), עמ' 101-122. 60
- Karl Mannheim, 'The Problem of Generations', in: Paul Kecskemeti (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1952, pp. 276-320 61
- Patricia M. Greenfield, 'Linking Social Change and Developmental Change: Shifting Pathways of Human Development', *Developmental Psychology*, Vol. 45, No. 2 (2009), p. 401 62

מתת־קבוצות, ולקבוצת הגיל בה יש חשיבות רבה.⁶³ מחקרים מצאו הבדלים בין־דוריים בין ערביי ישראל, כמו למשל ויינסטוק ואחרים שמצאו כי הצעירות הערביות מאמצות ערכים אינדיבידואליסטיים ושוויוניים יותר מאימהותיהן המבוגרות ומסבותיהן.⁶⁴ אמאל אבו מוך־גרה מחלקת את מי שחקרה לשלוש קבוצות גיל: צעירים, מבוגרים ומזדקנים. מחקרה, העוסק בערכים ובתפיסות תרבותיות בחברה הערבית בישראל, מאשש את השוני בערכים התרבותיים בין הדורות השונים. הדור המבוגר נוטה יותר לביטחון, קונפורמיות, מסורת ושמרנות, לעומת הדור הצעיר הנוטה יותר להכוונה עצמית, הדוניזם, הישגיות ופתיחות לשינוי. דור הביניים קיבל במחקרה את הערך הגבוה ביותר בממד של הישגיות.⁶⁵

מחקר נוסף שערכה דוניא סייד אחמד בחברה הערבית בישראל בחן הבדלים בין־דוריים בתפיסת אופק הנישואין, ברגש על המעבר משמרנות לפתיחות. חלוקת הגילים הייתה לצעירים (ממוצע הגיל 18.5) ומבוגרים (ממוצע הגיל 70.5). מן המחקר עלה כי המבוגרים מצפים יותר מהצעירים שהנישואים ייערכו בגיל צעיר, והצעירים מצפים שהאישה תיכנס לעולם הפרנסה יותר מהמבוגרים. עם זאת, שתי קבוצות הגיל תמימות דעים בכך שנשים צריכות להינשא בגיל צעיר יותר מגברים, ושגברים צריכים להיות פעילים יותר בעבודות הבית. מסקנת החוקרת היא שתהליך המודרניזציה בכל זאת השפיע על הערכים, הציפיות ואופן החשיבה של הדור הצעיר.⁶⁶

המחקרים המעטים הקיימים מצביעים אפוא על עמדות מגוונות בנושאי עבודה ומשפחה בין אזרחי ישראל הערבים, לפי השתייכותם האתנו־דתית. במחקר הנוכחי אני מבקשת להוסיף ידע לקורפוס זה, על בסיס אתנו־דתי, מגדרי ודורי כאחד. לכן, שאלת המחקר שלי תבחן את עמדותיהם של מוסלמים, דרוזים ונוצרים בנושאים הקשורים לעבודה בשכר של נשים ולחלוקת עבודה מגדרית בטיפול בבית ובילדים, וכן לגבי הקמת משפחה. התשובות לשאלות אלו יתרמו להבנת תהליכי השינוי והשימור המתרחשים בחברה הערבית בישראל כ־זמנית.

63 Nabil Khattab, 'Ethnicity and Female Labour Market Participation: A New Look at the Palestinian Enclave in Israel', *Work, Employment and Society*, Vol. 16, No. 1 (2002), pp. 91-110

64 Michael Weinstock, Maysam Ganayiem, Rana Igbaryia, Adriana M. Manago, and Patricia M. Greenfield, 'Societal Change and Values in Arab Communities in Israel: Intergenerational and Rural-Urban Comparisons', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 46, No. 1 (2015), pp. 19-38

65 אמאל אבו מוך־גרה, ערכים תרבותיים ותפיסות חברתיות בחברה הערבית בישראל: חקר הבדלים בין־דוריים והבדלי מגדר ומגורים, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2022.

66 דוניא סייד אחמד, הבדלים בין דוריים ובין מגדריים בתפיסת אופק הנישואים והקשר לרווחה נפשית בקרב הדור הצעיר בחברה הערבית, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2021.

מתודולוגיה

המחקר מתבסס על נתונים מתוך הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: הלמס) ל־2019.⁶⁷ אף שהסקר ממוקד בשנה קלנדרית אחת ואינו מאפשר מעקב לאורך זמן, הוא ייחודי כיוון שנתוניו מספקים מידע ברמת המיקרו וקשת רחבה של מאפיינים על הפרט, למשל קבוצת ההשתייכות האתנו־דתית שלו. הוא גם מכיל שאלות על עמדות ביחס לתפקידי מגדר ולהעדפות בנושא הקמת משפחה. לפיכך, הוא מאפשר לבחון את ההבדלים בין קבוצות ההשתייכות האתנו־דתיות גם על בסיס מגדרי.

המדגם כלל 5,965 נחקרים, מהם 4,837 יהודים שהם 81.1% מהמדגם, ו־1,128 ערבים שהם 18.9% ממנו. מספרים אלה מייצגים את היקף הקבוצות הללו באוכלוסייה הכללית בישראל. נוסף לכך, וכדי להבטיח מדגם מייצג של האוכלוסייה המבוגרת בישראל, הופעלו משקולות ונעשה תיקון בשל ערכים חסרים. המחקר המוצג כאן מתמקד באוכלוסייה הערבית וכולל 554 גברים (451 מוסלמים, 60 דרוזים ו־44 נוצרים) ו־574 נשים (470 מוסלמיות, 60 דרוזיות ו־44 נוצריות). טווח הגילים נע בין 21 ל־55, כשהמוצע הוא 37.02 (ס.ט.=11.02). מבחינת רמת ההשכלה – ל־65.5% מהנחקרים היו לימודים עד תעודת בגרות, ל־14.6% הייתה תעודה על־תיכונית לא אקדמית, ול־20.5% היה תואר אקדמי (תואר ראשון, שני ושלישי). מבחינת רמת הדתיות כ־53% הגדירו את עצמם דתיים מאוד ודתיים, לעומת כ־47% שהגדירו את עצמם לא כל כך דתיים ולא דתיים.

משתנים ושיטת המחקר

המשתנה קבוצת ההשתייכות מאפשר לנו לבחון את ההבדלים במקומן של האוכלוסיות האתנו־דתיות על הציר שינוי־שימור בשלושה תחומים: תעסוקת נשים, חלוקת תפקידים במשפחה והקמת המשפחה. המשתנה לאום מבחין בין יהודים לערבים, והמשתנה השתייכות דתית מאפשר לנו לבחון את ההבדלים בין קבוצות דת שונות באוכלוסייה הערבית (מוסלמים, נוצרים ודרוזים), הנבדלות ביניהן ביכולתן של הנשים לתרגם את השכלתן לתעסוקה.⁶⁸ בחרתי גם להתייחס למשתנה גיל כדי לשרטט בקווים כלליים את עמדות הצעירים לעומת עמדות המבוגרים ביחס לתהליכי השינוי באוכלוסייה הערבית. לפיכך קודד המשתנה לשלוש קטגוריות: (1) צעירים בני 20–30, המהווים כ־40% מהמדגם ($M=25.08$, $s.d.=2.91$); (2) בני גיל הביניים (31–45), המהווים כ־40% מהמדגם ($M=38.12$, $s.d.=2.66$); והמבוגרים יחסית (46–55), שהם כ־20% מהמדגם ($M=50.51$, $s.d.=2.66$).

בכל אחת מהשאלות בנושא עמדות ניתנו ארבע אפשרויות תשובה: (1) מסכים/מאוד; (2) מסכים/ה; (3) לא כל כך מסכים/ה ו־(4) בכלל לא מסכים/ה. התשובות קודדו לערך 1, המצביע על הסכמה עם המשפטים, וייצגו עמדות התומכות בתעסוקת נשים. אי־הסכמה

67 המחקר נערך בסביבת המחקר של הלמ"ס, בהתבסס על קבצי רשומות פרט שהוכנו לצורך ביצוע המחקר על ידי הלמ"ס ושהושמטו מהם פרטי זיהוי.

68 עופר וסבה, גורמים אישיים ומשפחתיים, עמ' 326–343.

עם המשפט קיבל את הערך 0, וככל שגדלה ההסכמה עם ההיגד, כך גדל הערך של מספר המסכימים. כן נערכו מבחני שכיחויות לנשים ולגברים בארבע קבוצות השתייכות אתנורדיות. הניתוחים הסטטיסטיים שהשתמשתי בהם היו דו־משתניים, בין המשתנים התלויים והבלתי תלויים. שיטת הצלוחים (Crosstabs) מאפשרת להציג את שיעורי ההסכמה ואי־ההסכמה עם ההיגדים שנבחנו. היא אף מאפשרת לערוך מבחני χ^2 לבדיקת התלות בין המשתנים הנבדקים. כך ניתן לעמוד על ההבדלים בין הקבוצות האתנורדיות ועל ההבדלים המגדריים בתוך כל אחת מהקבוצות. מבחני t למדגמים בלתי תלויים בחנו הבדלים מגדריים בממוצע הגיל המתאים לבניית המשפחה ובממוצע מספר הילדים שהנשאלים רוצים להביא לעולם. בעניין תעסוקת נשים נשאלו שלוש שאלות. הראשונה הייתה: האם את/ה מסכימ/ה עם המשפט: 'לעבוד בשכר זו הדרך הטובה ביותר לאישה להשיג עצמאות'? השאלה השנייה הייתה: האם את/ה מסכימ/ה עם המשפט: 'שני בני הזוג צריכים לתרום להכנסות משק הבית'? השאלה השלישית הייתה: האם את/ה מסכימ/ה עם המשפט: 'בני זוג שעובדים צריכים לשאת באופן שווה בעבודות הבית'? כל שאלה קודדה לחוד. תשובות חיוביות לשאלות אלה מצביעות על גישה שוויונית להצטרפותן של נשים לשוק העבודה בשכר, ועל מגמות שינוי.

גם בעניין העמדות בנוגע למוסד המשפחה נשאלו שלוש שאלות. הראשונה הייתה: האם את/ה מסכימ/ה עם המשפט: 'בני זוג שרוצים ילדים לא חייבים להיות נשואים'? תשובה חיובית לשאלה זו מצביעה על עמדה מסורתית ועל מגמות השימור בתחום המשפחה. השאלה השנייה הייתה: 'לדעתך, מהו הגיל הרצוי לאישה להקמת משפחה'? התשובות קודדו לחמש קטגוריות: (1) עד גיל 21 (כולל); (2) 22–23; (3) 24–27; (4) 28–34; (5) 35 ומעלה.⁶⁹ דיווח על התאמה של גיל צעיר להקמת משפחה מעיד על חוזקה של העמדה המסורתית ועל מגמות השימור בתחום המשפחה, ואילו דיווח על התאמה של גיל מבוגר יותר לנישואים מעיד על היחלשות העמדה המסורתית ועל מגמות שינוי בתחום זה. השאלה השלישית הייתה: 'לדעתך, מהו מספר הילדים הרצוי במשפחה'? התשובות קודדו לארבע קטגוריות: (1) 0–1; (2) 2–3; (3) 4–6; (5) שבעה ילדים ומעלה. דיווח על מספר ילדים גבוה יחסית, 7–5 ילדים, הגבוה מהפריון הכולל בכלל האוכלוסייה הערבית, מעיד על עמדה מסורתית, כלומר על חוזק של עמדות שימור בתחום המשפחה.

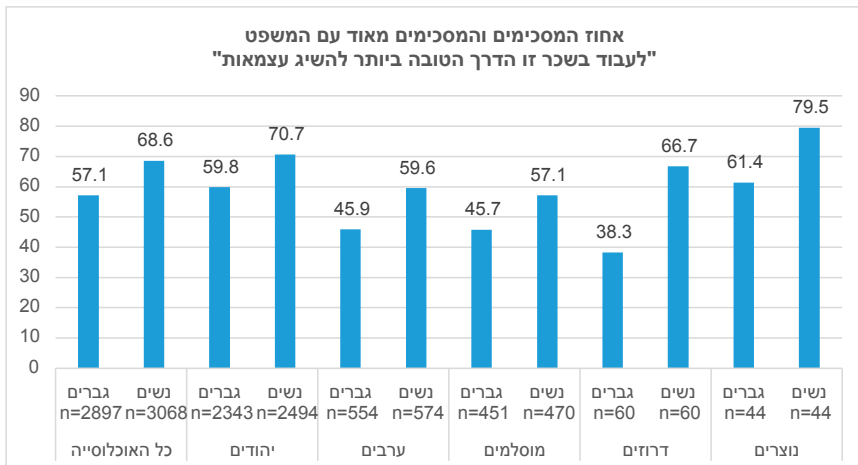
69 חלוקת הגיל בנשואים הראשונים בוצעה בהתחשב באירועי חיים שיש להם השפעה על פיתוח הקריירה. למשל, הגיל שבו אישה ערבייה אמורה לסיים לימודי תואר אקדמי ראשון (עד 21 כולל). לפי השנתון הסטטיסטי מספר 74 של הלמ"ס, הגיל הממוצע לנישואים הראשונים ב־2022 היה 23.2 אצל המוסלמיות, 25.6 אצל הדרוזיות ו־27.4 בין הנוצריות. לפיכך חושבו שתי קטגוריות גיל בהתחשב בטווח הגילים של ממוצע הגיל בנשואים הראשונים (מגיל 22 ועד 27). הגיל הממוצע של האם בלידה הראשונה בקרב כלל הנשים הערביות היה 25.2. הגיל שבו מיעוט מהנשים הערביות יולדות הוא מגיל 35 (לפי דו"ח משרד הבריאות, לידות חי בישראל). לכן חושבו שתי קטגוריות נוספות 28–34 ו־35 ומעלה. צינה חקלאי ואח', לידות חי בישראל 2000–2017, משרד הבריאות, ירושלים 2019.

ממצאים

עמדות כלפי תעסוקת נשים כדרך הטובה להשיג עצמאות

תרשים מספר 1 מציג עמדות בנוגע לתעסוקת נשים כדרך הטובה ביותר להשיג עצמאות. כלל הנשאלים הערבים, צעירים ומבוגרים, הביעו עמדות התומכות ברעיון שהעבודה בשכר מאפשרת לנשים יותר עצמאות ($X^2=1.96, p<.001$), ואולם הנשים הסכימו עמן בצורה מובהקת (60%) יותר מהגברים (46%) ($X^2=18.567, p<.001$).⁷⁰

תרשים מספר 1: עמדות לגבי תעסוקת נשים כדרך הטובה ביותר להשיג עצמאות⁷¹

עם זאת, אף שהתרשים מראה שיעור גבוה יחסית של הסכמה עם אמירה זו (למשל כ-80% מהנשים הנוצריות וכ-61.4% מהגברים הנוצרים), בכל זאת מספר לא מבוטל של גברים אינם מסכימים עימה, כמו הגברים המוסלמים והדרוזים (45.7% ו-38.3% בהתאמה). הממצא הזה מלמד על הבדלים מגדריים ברורים ומעיד כי הגברים שמרניים יותר מהנשים, בעיקר הגברים הדרוזים והמוסלמים ($X^2=66.522, p<.001$).

בולטות במיוחד הנשים הנוצריות, שיותר מכל קבוצה אחרת, כולל הנשים היהודיות, מסכימות עם האמירה. שיעור ההסכמה של הנשים הדרוזיות דומה לזה של היהודיות (66.7% ו-70.7% בהתאמה) ($X^2=0.012, p>.10$), אך רק 38.3% מהגברים הדרוזים מסכימים עם

70 הנתונים המופיעים בתרשימים 1, 3 ו-5 ומתייחסים לאוכלוסייה הערבית בישראל מופיעים גם אצל Tal Meler, Ola Abu-Hasan Nabwani and Michal Hisherik, 'Between Biological Age and Social Age: Age of Marriage and First Birth among Arab-Palestinian Women in Israel', *Sociological Spectrum*, Vol. 44, No. 3 (2024), pp. 161-182.

71 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הסקר החברתי (עובד על ידי המחברת).

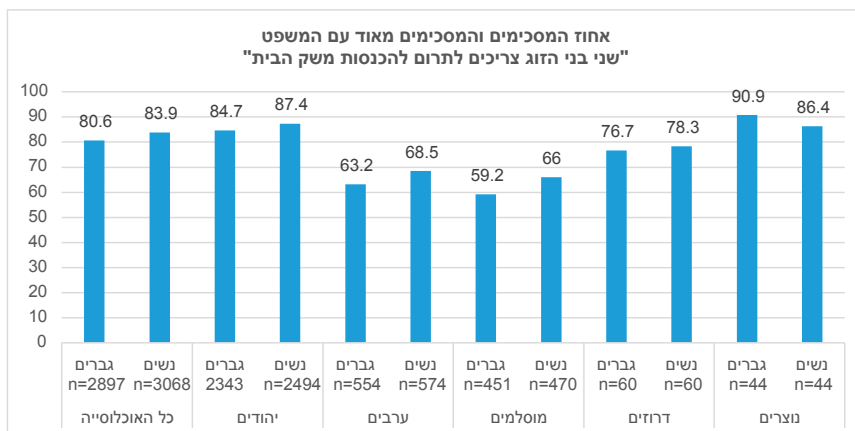
ההיגד. בקרב המוסלמים, כמו אצל שאר קבוצות האוכלוסייה, מספר הנשים המסכימות עם ההיגד הזה גבוה ממספר הגברים (57.1% ו-45.7% בהתאמה) ($X^2=18.567, p<.001$). מתברר, אפוא, כי ההבדלים בין המינים בעמדות ביחס להיגד כי עבודה היא אמצעי לעצמאות של נשים בכל הקבוצות האתנו־דתיות – מוסלמים, נוצרים ויהודים – מתונים לעומת ההבדלים הללו בעמדות בין הדרוזים ($X^2=5.996, p<.05$).

בבחינת ההבדלים בין קבוצות הגיל לא נמצאו הבדלים מובהקים. כ-40% מהצעירים (20-30) וכ-40% מקבוצת הביניים (31-45) הסכימו עם ההיגד, לעומת 20% בלבד מהמבוגרים (46-55) ($X^2=5.635, p>.05$).

התמונה הכללית המשתקפת מתרשים זה מבליטה את ההבדלים בעמדות בין הקבוצות האתנו־דתיות ובתוכם את ההבדלים בין המינים בעמדות בסוגיות מגדריות, אך מספר לא מבוטל (מלבד הגברים הדרוזים והמוסלמים) תומך בהיגד הנדון.

עמדות לגבי השתתפות שני בני הזוג בפרנסת הבית

תרשים מספר 2: עמדות לגבי השתתפות שני בני הזוג בפרנסת הבית⁷²

תרשים מספר 2 מציג עמדות בעניין להשתתפות נשים וגברים בפרנסת הבית. שיעורים גבוהים יחסית מכלל האוכלוסייה הישראלית, יהודים וערבים כאחד, נשים וגברים, מסכימים ששני בני הזוג צריכים לתרום להכנסות משק הבית ($X^2=115.839, p<.001$). עם זאת, הנשים והגברים המוסלמים הביעו את התמיכה הנמוכה ביותר בהיגד זה, לעומת נשים וגברים מיתר הקבוצות האתנו־דתיות (66% ו-59.2% בהתאמה) ($X^2=20.093, p<.001$). הנשים והגברים הנוצרים הם הקבוצה שתמכה ביותר בהיגד זה, והגברים הנוצרים הם אלה התומכים בו במידה הגדולה ביותר, בהשוואה לנשים ולגברים כאחד בקבוצות האחרות.

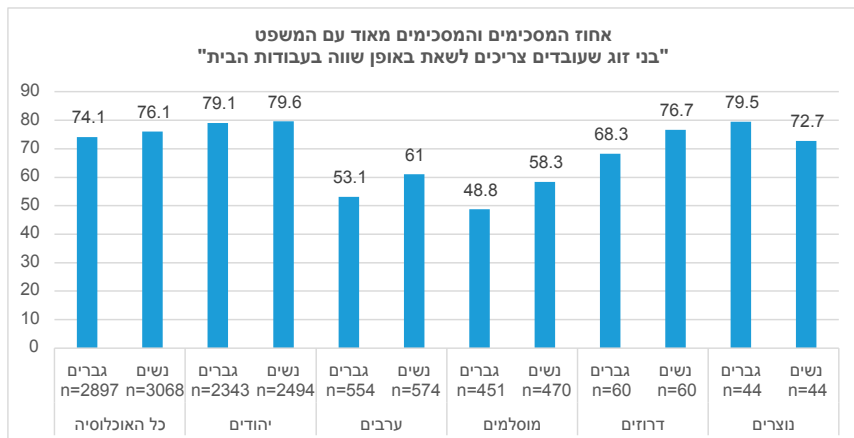
בבחינת ההבדלים בין קבוצות הגיל נמצא כי כ־40% מהצעירים (20-30) וכ־40% מבני קבוצת הביניים (31-45) הסכימו עם היגד זה ($X^2=2.535, p>.05$).

עמדות כלפי השתתפות שווה של בני זוג עובדים בעבודות הבית

בתרשים מספר 3 נבחן ההיגד: 'שני בני הזוג שעובדים צריכים לשאת באופן שווה בעבודות הבית'. הממצאים מצביעים על כך שכנושא זה עמדות היהודים שוויוניות יותר מעמדות הערבים. למעשה, יותר מ־79% מהיהודים, נשים וגברים, הסכימו עם ההיגד, לעומת 61% מהנשים הערביות ו־53% מהגברים הערבים. עוד נמצא כי בין כלל הערבים שיעורי ההסכמה עם ההיגד גבוהים יותר אצל הצעירים – כ־42% מהצעירים (20-30) וכ־37% מבני קבוצת הביניים (31-45) הסכימו עמו ($X^2=11.711, p<.01$). נמצא אף כי שיעור גבוה יחסית, יותר משני שליש, מהדרוזים ומהנוצרים, נשים וגברים, מסכימים עם ההיגד, לעומת אחוז המסכימים בין המוסלמים: 58.3% בקרב הנשים ו־48.8% אצל הגברים ($X^2=17.958, p<.001$).

תרשים מספר 3: עמדות לגבי השתתפות שווה של בני זוג עובדים

בעבודות הבית⁷³

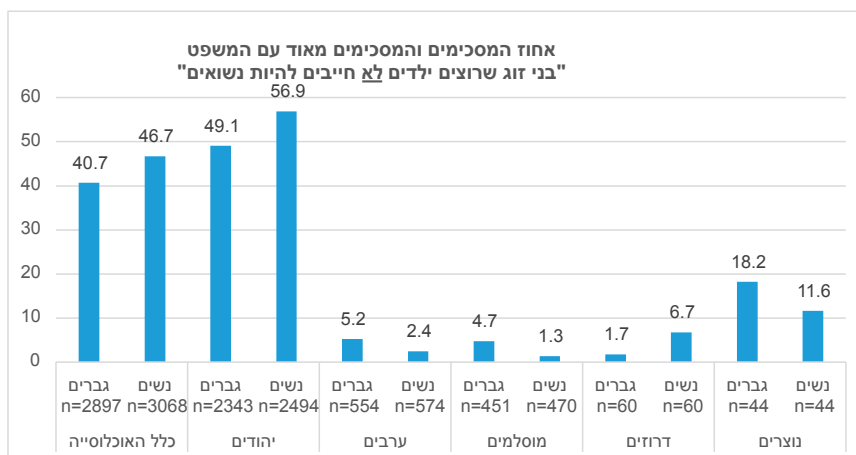

עמדות כלפי הנישואים כמסגרת בלעדית להבאת ילדים לעולם

תרשים מספר 4 מתייחס להיגד 'בני זוג שרוצים ילדים לא חייבים להיות נשואים'. לפי התרשים, בני כל הקבוצות האתנו־דתיות בחברה הערבית, גברים ונשים, מתנגדים לו, ורק 3.8% מסכימים אתו ($X^2=32.369, p<.001$), ללא הבדלי גיל ($X^2=5.581, p>.05$). עמדות אלה שונות מאוד מעמדות האוכלוסייה היהודית: למעשה, כמעט מחצית מהגברים היהודים

(49.1%) וכשני שלישי מהנשים היהודיות (56.9%) מסכימים עם ההיגד – 55.6% בקרב כלל היהודים לעומת 3.9% אצל כלל הערבים ($X^2=917.190, p<.001$).

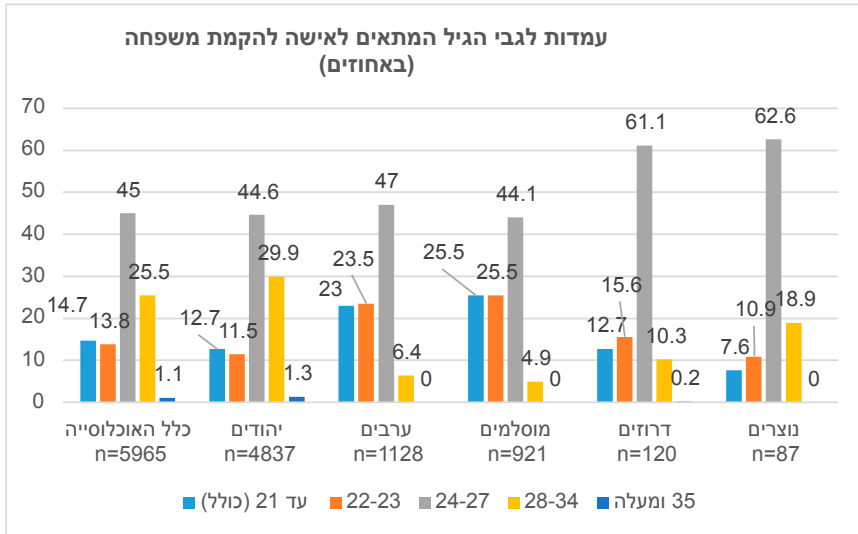
תרשים מספר 4: עמדות בנושא הבאת ילדים מחוץ למסגרת הנישואים⁷⁴

עמדות כלפי הגיל הראוי לאישה להקים בו משפחה

באשר לעמדות בחברה הערבית לגבי הגיל הראוי לאישה להקים בו משפחה, נמצא כי יותר מ-60% מהנוצרים והדרוזים ו-44% מהמוסלמים מסכימים כי הגיל המתאים לכך הוא 27-24 ($X^2=33.132, p<.001$). הדבר מלמד על תפיסות המאפשרות לאישה להספיק ללמוד ולהתחיל להשתלב בשוק העבודה לפני הקמת המשפחה. לעומת זאת, אחוז לא מבוטל מהדרוזים והמוסלמים מסכימים כי הגיל המתאים לכך הוא פחות מ-21 (12.7% ו-25.5% בהתאמה). נוסף על כך, מבחני t למדגמים בלתי תלויים גילו שיש הבדל בין המינים בדיווחי האוכלוסייה הערבית על הגיל המתאים להקמת משפחה. נשים דיווחו במוצע על גיל מבוגר יותר ($M=24.03, SD=2.62$) מזה שעליו דיווחו הגברים ($M=23.32, SD=2.54$). הבדלים אלה מובהקים סטטיסטית ($t_{(1128)}=-4.612, p<0.001$).

תרשים מספר 5: עמדות לגבי הגיל המתאים לאישה להקמת משפחה⁷⁵

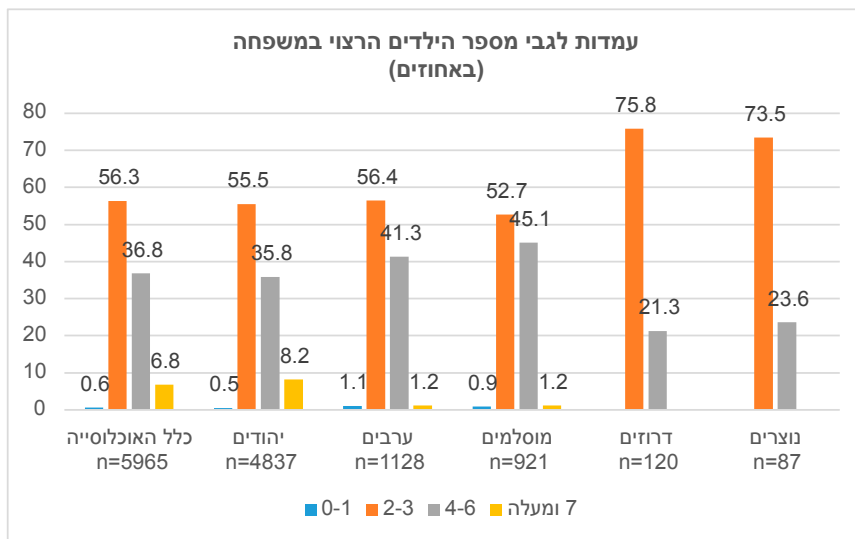

עוד נמצא כי 18.7% מהצעירים (20-30), 21.6% מבני קבוצת הביניים (31-45) ו-20.8% מבני קבוצת המבוגרים (46-55) סבורים שהגיל הראוי לאישה להקים בו משפחה נמוך מ-21 (כולל). 23.5% מהצעירים (20-30), 20.9% מבני קבוצת הביניים (31-45) ו-26.7% מבני קבוצת המבוגרים (46-55) סבורים שהגיל הראוי הוא 22-23. 5.5% מהצעירים (20-30), 8.0% מבני קבוצת הביניים (31-45) ו-5.8% מבני קבוצת המבוגרים (46-55) סבורים שהגיל הראוי הוא 28-34. אף אחת מקבוצות הגיל לא הסכימה שראוי כי אישה תקים משפחה בגיל 35 ומעלה, בעוד שכ-50% מכל אחת מקבוצות הגילים, כלומר הרוב, הסכימו כי הגילים 24-27 הם המתאימים ($X^2=8.406$, $p>.05$).

עמדות לגבי מספר הילדים הרצוי במשפחה

תרשים מספר 6 מראה שרוב אזרחי ישראל, ערבים כיהודים, רוצים משפחות בנות 2-3 ילדים ($X^2=107.086$, $p<.001$). עם זאת, כמחצית מהמוסלמים (45.1%) ויותר מ-20% מהדרוזים ומהנוצרים רוצים 4-6 ילדים ($X^2=27.743$, $p<.001$). גם באוכלוסייה היהודית יותר משליש רוצים משפחות בנות 4-6 ילדים.

תרשים מספר 6: עמדות לגבי מספר הילדים הרצוי במשפחה⁷⁶

בקרב הערבים, כמעט בכל הגילים, אין העדפה ל-0 ילדים או ל-7 ילדים ויותר. כ-63.2% מבני הגילים 20-45 (קבוצת הצעירים וקבוצת הביניים) מעדיפים 2-3 ילדים, כ-33.9% מהם רוצים 4-6 ילדים ($X^2=19.19, p<.001$). אין הבדל מגדרי מובהק באוכלוסייה הערבית בממוצע הילדים הרצויים; הנשים דיווחו בממוצע על מספר ילדים רצוי זהה ($M=3.32, SD=1.08$) לממוצע שעליו דיווחו הגברים ($M=3.33, SD=1.07$) ($t_{(1128)}=0.125, p>0.10$). כלומר, מספר לא מבוטל מהצעירות ומהצעירים הערבים מעדיפים משפחות גדולות יחסית אך קטנות בהרבה מאלה שמעדיפים הדורות הקודמים. בדומה לממצאים קודמים,⁷⁷ הדבר מצביע על כך שרוב האוכלוסייה בישראל, כולל הצעירים הערבים, מעניקה חשיבות רבה להבאת ילדים לעולם ולמשפחתיות. זאת למרות שלמעשה, הילודה בכלל הקבוצות האתנו-דתיות של האזרחים הערבים ירדה בדרמטיות, וכיום ילודת הנשים היהודיות גבוהה מזו של נשים ערביות, על גווניהן.

סיכום הממצאים

הממצאים שהוצגו עד כאן מצביעים על הבדלים בין ערבים ליהודים, בין גברים לנשים ובין קבוצות אתנו-דתיות שונות של אזרחי ישראל הערבים – מוסלמים, דרוזים ונוצרים – הן בנושאים הקשורים ליציאת הנשים לשוק העבודה והן בנושאים הקשורים למשפחה. על

76 שם.

77 לביא וכן, המשפחה בישראל.

בסיס הממצאים הללו נוכל לאפיין בהמשך את מגמות השינוי והשימור בנושאים אלה, תוך התייחסות להבדלים אתנו־דתיים ומגדריים.

בנושא עבודת נשים נשאלו שלוש שאלות הקשורות לסוגיות הבאות: העבודה כדרך הטובה ביותר להשגת עצמאות לנשים, השתתפות נשים וגברים בפרנסת הבית, והשתתפות שווה של בני זוג עובדים בעבודות הבית.

בנושא תעסוקת נשים כדרך הטובה ביותר להשגת עצמאות יש הבדלים בין הקבוצות האתנו־דתיות, והבדלים מגדריים בתוך כל אחת מהן. מצאתי שרוב קטן יחסית מכלל הנשאלים מסכים עם ההיגד הנדון (57.1%), ושהנשאלות מסכימות עמו ברוב ברור (68.6%). גם גברים יהודים מסכימים עם ההיגד זה באחוז הגבוה קצת יותר מהאחוז הכללי (59.8%), ונשים יהודיות מסכימות אתו באחוז ניכר (70%). בין הנשאלים הערבים, רוב הגברים הדרוזים והמוסלמים מתנגדים להיגד זה, ואילו רוב קטן יחסית של נשים דרוזיות ומוסלמיות מסכימות עימו. האוכלוסייה הנוצרית שונה בהקשר זה – 61.4% מהגברים הנוצרים מסכימים עם ההיגד וכך גם 79.5% מהנשים הנוצריות, יותר מהנשים היהודיות. הנחקרים גם נשאלו על עמדותיהם בנושא השתתפות נשים וגברים בפרנסת המשפחה. שיעור גבוה יחסית מכלל האוכלוסייה הישראלית, יהודים וערבים כאחד, נשים וגברים, מסכימים ששני בני הזוג צריכים לתרום להכנסות משק הבית. אך התמיכה הנמוכה ביותר הובעה על ידי הנשים והגברים המוסלמים, בהשוואה לנשים וגברים מכלל הקבוצות האתנו־דתיות האחרות (66% ו־59.2% בהתאמה). גם בהיגד זה שיעור ההסכמה בין הנוצרים, גברים ונשים, היה הגבוה ביותר. בולטים שיעור ההסכמה בין הגברים הנוצרים, העולה על אלה של הגברים היהודים, ושיעור ההסכמה של הנשים הנוצריות, המשתווה כמעט לזה של הנשים היהודיות.

לכסוף נשאלו הנחקרים על עמדותיהם לגבי ההיגד 'בני זוג שעובדים צריכים לשאת באופן שווה בעבודות הבית'. נמצא כי בנושא זה עמדות היהודים שוויוניות יותר מעמדות הערבים. יותר מ־79% מהנשאלים היהודים, נשים כגברים, הסכימו עם ההיגד, לעומת 61% מהנשים הערביות ו־53% מהגברים הערבים. עם זאת, בין המוסלמים רק 48.8% מהגברים הסכימו עם ההיגד, לעומת 58.3% מהנשים. הפערים בין המינים בלשו בקרב מוסלמים ודרוזים, בעוד שאצל הנוצרים היו הפערים האלה קטנים יותר – הגברים הנוצרים ביטאו עמדה שוויונית יותר מהנשים. כאמור, בין היהודים העמדות בסוגיה זו היו שוויוניות.

בנושא המשפחה נשאלו שלוש שאלות בעניינים הבאים: הנישואים כמסגרת בלעדית להבאת ילדים לעולם, גיל האישה המתאים להקמת משפחה, ומספר הילדים הרצוי. בנושא הנישואים כמסגרת בלעדית להבאת ילדים לעולם – היהודים, גברים כנשים, ליברליים יותר מהערבים. הם חושבים שאפשר להביא ילדים לעולם מחוץ לנישואין (49.1% ו־56.9% בהתאמה), בעוד שהאוכלוסייה הערבית מביעה התנגדות גורפת לכך: אחוז הגברים המסכימים להיגד הוא 5.2%, ושל הנשים 2.4%.

בנושא הגיל המתאים להקמת משפחה, הנשאלים היהודים, כמו הערבים, חושבים בדרך כלל שהגיל שבו רצוי כי אישה תקים משפחה הוא 24–27, אך כ-30% מהם, נשים וגברים, טוענים שגם גיל 28–34 מתאים לכך, לעומת 6.4% מהערבים (4.9% אצל המוסלמים, 10.3% אצל הדרוזים ו-18.9% אצל הנוצרים). בנושא זה הנשים, יותר מגברים, נוטות לראות גיל מבוגר יותר כמתאים להקמת משפחה. כשליש מהצעירים, מקבוצת הביניים ומהמבוגרים מסכימים כי ראוי שאישה תקים משפחה בגיל 21 ואף פחות מכך.

בנושא מספר הילדים הרצוי, גם היהודים וגם הערבים רואים בהבאת ילדים לעולם דבר מרכזי ורצוי מאוד. אך למעשה, הילודה של נשים יהודיות גבוהה יותר מזו של האזרחיות הערביות, על גווניהן, כך שבקרב הערבים יש פער ניכר בין הרצוי למצוי.

דיון

כשלב זה עלינו להסביר את הממצאים, כדי שנוכל לבחון בצורה אמפירית את תהליכי השינוי והשימור בחברה הערבית בישראל על פי גישתו של בראכת.⁷⁸ מחקר זה בחן בצורה אמפירית את היחס בין תהליכי השינוי לתהליכי השימור בחברה הערבית בישראל, לפי דיונו הביקורתי של בראכת, ועמד על ההבדלים בין הקבוצות האתנו-דתיות שיש בהן, המתבטאים בתהליכים אלה. הוא ענה על השאלה מה משקלם היחסי של תהליכי השימור לעומת זה של תהליכי השינוי, ומטרתו הייתה להעריך באמצעות התשובה את המגמה ההיסטורית העולה מתהליכים אלה. בהתבסס על נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס מ-2019 בחנתי עמדות בנושאי עבודה ומשפחה, וכיוונתי את הזרקור אל מחזיקי העמדות התומכות בשוויון ואל מחזיקי העמדות המתנגדות לו.

ההצטלבות בין עבודה למשפחה היא מורכבת בעבור בני אדם בחברות שונות ברחבי העולם, והאיזון ביניהן תלוי בנסיבות הייחודיות למקום, לאנשים ולתרבות. אין הסדר שהוא 'אידיאלי', וכל עובד נאבק למצוא פתרון משלו במציאות שחולקים נשים וגברים בחברה המערבית והמסורתית כאחת.⁷⁹ עם זאת – למבנה, למיקום ולזהויות המצטלבות של הנשים והגברים יש השפעה על יכולתם לשלב בין שני התחומים באופן שיזרז את תהליכי השינוי או ישמר את תהליכי השימור, המשפיעים בתורם על הפערים המגדריים בספרות הפרטית והציבורית.⁸⁰

הזהויות המצטלבות יוצרות הבדלים דקים שנחשפו במחקר זה. כמו במחקרי העבר, שמצאו כי הצטלבות של ממדי הלאום, הדת, המעמד, המין וההשכלה משנה עמדות בנושאי עבודה ומשפחה והשילוב ביניהם,⁸¹ כך בלט גם במחקר זה השוני בין יהודים לערבים בכל

78 בראכת, החברה הערבית במאה העשרים.

79 טראסק, נשים, עבודה וגלובליזציה, עמ' 236.

80 נגד-רון, מבט משולי שוק העבודה.

81 טראסק, נשים, עבודה וגלובליזציה, עמ' 3–17; טל מלר, 'אמהות עכשוויות בחברה הפלסטינית בישראל: בין קישוריות למשא ומתן', ביטחון סוציאלי, 103 (2018) (להלן: מלר, אמהות עכשוויות בחברה הפלסטינית).

התחומים: היהודים מחזיקים בעמדות ליברליות יותר בנוגע לתעסוקת הנשים ולעצמאותן, להבאת ילדים מחוץ לנישואים ולדחיית גיל הנישואים של הנשים. עוד התגלה כי עמדות היהודים שוויוניות יותר מאלה של הערבים גם בנוגע להשתתפות גברים בעבודות הבית והטיפול בילדים.

העמדות בנושאים אלה הן תוצאה של תהליך ארוך שבו נשים וגברים באוכלוסייה הערבית סובלים מאי־שוויון בהזדמנויות תעסוקה,⁸² וממדיניות שאיננה מקלה על הנשים, בייחוד על האימהות שבהן, לממש את הפוטנציאל התעסוקתי שלהן. הרבר ניכר בתחבורה ציבורית לא איכותית, במיעוט מעונות יום מסובסדים ובפיקוח ממשלתי, בהיעדר מקומות עבודה בכלל ומקומות עבודה איכותיים בפרט, ובאי־שוויון בין השקעות ממשלתיות בילדים ערבים להשקעות בילדים יהודים.⁸³ כל אלה מייקרים את יציאת הנשים לשוק העבודה, וגורמים לכך שבעיקר המוסלמיות והדרוזיות שבהן מעדיפות להיצמד לחוזה המגדרי ולהבליט את יתרונותיהן בעבודות הבית ובטיפול בילדים.⁸⁴

עם זאת – מעבר לאי השוויון האזרחי ובנוסף לו, במובנים מסוימים מצב הנשים הערביות בישראל אינו שונה ממצבן של נשים ברחבי המזרח התיכון. אלה גם אלה הושפעו מתהליכי המודרניזציה והגלובליזציה שתורמו לעלייה בהשכלתן ולירידה בפרייוו, אך בהשתלבותן בשוק העבודה לא התרחש שינוי ניכר. מחקר על נשים איראניות, העשוי להאיר גם על מציאותן של הנשים הערביות בישראל, גילה כי אינטראקציה בין תרבות גברית למבנה משפחה פטריארכלי, לאפליה נגד תעסוקת נשים במגזר הציבורי, לפערי שכר מגדריים, למדיניות ממשלתית שאינה מנגישה שירותים ציבוריים חיוניים לתעסוקת נשים, ולעלייה בהשכלת נשים צעירות בלי שיוכלו לתרגם את השכלתן לשכר הולם, גורמת לנשים לנשור משוק העבודה כשהן מתחתנות ויולדות. כך נוצר מעגל קסמים הבולם את ההיצע והביקוש של תעסוקת נשים.⁸⁶ הצטלבותם של כל הגורמים הללו, ובעיקר חוסר יכולתן של הנשים לתרגם את מאמציהן לפיתוח קריירה לרווחים כלכליים, גורמת להן כנראה לפנות לתפקידיהן

עמ' 179–210.

82 קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 242–244.

83 ישיב וקסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל; עוראבי וברנזבורג, תפקיד 'אחראי תחבורה ציבורית אזורי'; אביב וחלייה, המדריך לרשויות הערביות; ברק, השפעת התחבורה הציבורית על התעסוקה; שחר, עלות הטיפול בילדים בגיל הרך; שלוסר, השפעת מתן חינוך טרום חובה חינוך.

84 סער, החוזה המגדרי תחת הניאור־ליברליזם.

85 Françoise De Bel-Air, Jihan Safar, and Blandine Destremau, 'Marriage and Family in the Gulf Today: Storms over a Patriarchal Institution?', *Arabian Humanities, Revue internationale d'archéologie et de sciences sociales sur la péninsule Arabique/International Journal of Archeology and Social Sciences in the Arabian Peninsula*, Vol. 10 (2018) (להלן: דה בל־איר, ספאר ורסטרומו, נישואים ומשפחה במפרץ היום).

86 Massoud Karshenas and Valentine Moghadam, 'Unravelling the Puzzle of Low Female Labor Force Participation in Iran', *Economic Research Forum*, 2023 (להלן: קרשנאס ומוג'אדאם, חשיפת החידה).

המסורתיים כדי להגשים את עצמן. בכך מתחזקות העמדות השמרניות בנוגע לתעסוקת הנשים האיראניות ולעצמאותן, ובנוגע לתעסוקתן ולעצמאותן של הנשים הערביות בישראל. כדי להבין את השוני בין מוסלמים לדרוזים ולנוצרים בעמדות השינוי והשימור, עלינו להבין את ההקשר החברתי-תרבותי וההיסטורי של כל אחת מהקבוצות האתנו-דתיות הללו. עלינו לנסות למצוא לכך הסברים שאינם דווקא אלה הקלאסיים של עלייה ברמות ההשכלה והתעסוקה המובילה לירידה בפרייון. על סמך הממצא כי חלק מחברי הקבוצות האתנו-דתיות מחזיקים בעמדות לא שוויוניות ואחרים מחזיקים בעמדות שוויוניות, כפי שטען ברכאת,⁸⁷ עלינו להבין שנקודת ההתחלה הכלכלית של כל אחת מהאוכלוסיות הללו לפני קום מדינת ישראל הייתה שונה.

עוד לפני הקמת המדינה הייתה האוכלוסייה הנוצרית בארץ הדומיננטית ביותר מבחינה כלכלית ודמוגרפית. הנוצרים שלטו ברוב האדמות, בעסקים, במסחר ובשירותים, בייחוד ביישוב שפרעם ובכפרים הסמוכים לו. גם לדרוזים הייתה שליטה מסוימת באדמות, ואילו רוב המוסלמים היו חקלאים שהתפרנסו מעבודות כפיים מסורתיות, תלויים באוכלוסייה הנוצרית. עם קום המדינה עברה האוכלוסייה הערבית בכללותה פרולטריזציה מהירה. היא הוגבלה מבחינה גאוגרפית ונהייתה תלויה כלכלית ופוליטית במגזר היהודי, ורוב עובדיה הפכו לשכירים. תהליכי המודרניזציה חלחלו לחברה הערבית, אך לא הפחיתו מחשיבות הקשרים המשפחתיים בה. אמנם מעמד החמולה התחזק בשוק הנישואים, אך שליטתה מבחינה כלכלית ירדה, וברוח החמולה עלתה קרנה של הסולידריות בתוך כל אחת מהקבוצות.⁸⁸ כל קבוצה אתנו-דתית דאגה להבדיל את עצמה מהאחרות דרך מוסדות הדת והדין הדתי,⁸⁹ וכך עיצבה שוק נישואים והזדמנויות התעסוקה משל עצמה. לכן, גם הקשרים המשפחתיים ותפקידי הנשים השתנו.⁹⁰

באותן שנים נחקק חוק שירות חובה לגברים דרוזים, והם החלו לשרת במערכות הביטחון הישראלית. הדבר פתח בפניהם הזדמנויות עבודה במגזר הציבורי, ותרם להשתלבותם בחברה הישראלית.⁹¹ למרות היותם בנים לחברה השמרנית ביותר, חלחלו ערכי שוויון גם אליהם, ומחקר אחר מצא כי הם משתתפים בעבודות הבית יותר מהגברים המוסלמים.⁹² למרות זאת, החברה הדרוזית נשארה חברה פטריארכלית, ואנשי הדת עדיין מטילים חרם דתי על נשים דתיות המחזיקות ברישיון נהיגה.⁹³ סיכויי התעסוקה של הנשים הדרוזיות הכפריות הם

87 ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים.

88 Calvin Goldscheider, *Israeli Society in the Twenty-First Century: Immigration, Inequality, and Religious Conflict*, Waltham, MA 2015, pp. 62-81 (להלן: גולדשיידר, החברה הישראלית במאה העשרים ואחת).

89 פוגל-ביזאוי, האישי, הלאומי, הגלובאלי, עמ' 26.

90 גולדשיידר, החברה הישראלית במאה העשרים האחת, עמ' 62-81.

91 קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 178-200.

92 אבר-חסן נבואני, הקשרים של קבוצת שייכות דתית.

93 ברכאת, ג'מאל וששון-לוי, השלכות טשטוש הגבולות; ברכאת, מאבק מגדרי.

גם הנמוכים ביותר ביחס למוסלמיות ולנוצרות הכפריות והעירוניות.⁹⁴ ועם זאת, בתקופה האחרונה אנו עדים להאצה בהשתלבותן של נשים דרוזיות בשוק העבודה, האצה שמקורה אולי בשינוי ההלכה הדתית האוסרת על כלל הנשים לנהוג (כולל החרם הדתי שאנשי דת הטילו גם על הורי הנשים הלא דתיות הנוהגות), והחלתה על הנשים הדתיות בלבד.⁹⁵ החברה המוסלמית, שנקודת ההתחלה שלה הייתה תלות כלכלית בחברה הנוצרית הדומיננטית,⁹⁶ המשיכה להיות פטריארכלית ושמרנית, ושוויונית אפילו פחות מהחברה הדרוזית.⁹⁷ הירידה בשיעורי הפרייה בה הייתה איטית יותר מזו של הנשים הנוצריות, והעלייה במספר הנשים המשכילות והמועסקות הייתה גם היא איטית לעומתן.⁹⁸ ואולם, המוסלמים נבדלים מהדרוזים בכל הקשור לעצמאות נשים, ואין מגבלת נהיגה על הנשים המוסלמיות הדתיות.⁹⁹

ייתכן שהאוכלוסייה הנוצרית, שנקודת הפתיחה שלה הייתה גבוהה יותר מזו של האוכלוסיות המוסלמית והדרוזית עוד לפני קום המדינה, הושפעה מתהליך המודרניזציה והגלובליזציה יותר מהן. ספרות ענפה מלמדת אותנו כי ברוב חלקי העולם, תהליך זה מיטיב עם הנשים השייכות לקבוצות החזקות, שיש להן המשאבים הדרושים – כוח, מעמד כלכלי ויוקרה.¹⁰⁰ לעומתן, השכבות החלשות, ובמקרה הישראלי אלה הנשים המוסלמיות והדרוזיות, הושפעו פחות מתהליך זה, ואולי משום כך הן מתמודדות עם עמדות גבריות שמרניות יותר מהנוצריות, שיש להן יתרון עליהן בהשכלה, בתעסוקה¹⁰¹ בירידה בערכים המסורתיים ובשיעורי הפרייה.¹⁰² הירידה בפרייה היא סימן היכר לשינוי שהתרחש אצל הנשים הנוצריות עוד בשנות השישים, שכן כבר אז עמד שיעור הפרייה שלהן על 4.68 ילדים למשפחה, הרבה פחות מזה של המוסלמיות והדרוזיות (9.23 ו-7.49 בהתאמה).¹⁰³ תוצאות המחקר הצביעו על כך שתהליכי השינוי, כפי שניסח זאת ברכאת,¹⁰⁴ מואצים ומאומצים יותר אצל הנוצרים. הללו נעים לעבר אורח חיים מערבי וליברלי, ששוררים בו יחסים שוויוניים הבולמים פחות את תהליכי השינוי.¹⁰⁵

-
- 94 נבואני, הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה, עמ' 99–101.
 95 ברכאת, ג'מאל וששון-לוי, השלכות טשטוש הגבולות; ברכאת, מאבק מגדרי.
 96 גולדשיידר, החברה הישראלית במאה העשרים ואחת, עמ' 62–81.
 97 אבוֹחֶסֶן נְבוּאִי, הקשרים של קבוצת שייכות דתית.
 98 קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 84–106.
 99 אבוֹחֶסֶן נְבוּאִי, הקשרים של קבוצת שייכות דתית, עמ' 1742.
 100 טראסק, נשים, עבודה וגלובליזציה, עמ' 17–27.
 101 נבואני, הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה, עמ' 17–160; קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 240–241.
 102 עופר וסבח, גורמים אישיים ומשפחתיים; קראוס ויונאי, מתמודדים עם מחסומים, עמ' 240–241; נבואני, הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה.
 103 הלמ"ס, לוח מספר 2.41.
 104 ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים.
 105 עופר וסבח, גורמים אישיים ומשפחתיים, עמ' 326–343.

לעומת העמדות השוויוניות יחסית של הגברים והנשים הנוצרים, השמרנות הגברית בולטת אצל המוסלמים והדרוזים. נמצא כי הם, ובעיקר הדרוזים, שמרניים יותר מהנשים בעמדותיהם כלפי ההיגד שעבודה בשכר היא הדרך הטובה ביותר לנשים להשיג בה עצמאות. ממצא זה אינו מפתיע, כי בקרב הדרוזים יש כאמור הלכה המונעת מנשים דתיות לנהוג. זו מלווה בדיונים ובמשא ומתן תדיר ברמות הפרט, המשפחה והחברה בנוגע לחרדה מעצמאות הנשים. כדי שאישה דרוזית תשיג זכות לחופש תנועה, דהיינו לנוע במכוניתה, עליה לנקוט באסטרטגיה של משא ומתן עם הגברים מקרבה ראשונה (אב, אח או בן זוג) ולקבל את הסכמתם.¹⁰⁶ לעומת זאת, חופש התנועה של האישה המוסלמית דווקא מתחזק אם היא דתיה ועוטה חג'אב, ואצל הנשים הנוצריות חופש התנועה כלל איננו נושא לדיון שכן לכולן יש אפשרות להחזיק ברישיון נהיגה.¹⁰⁷

ממצאי המחקר הצביעו גם על כך שהדור הצעיר מסכים לשוויון מגדרי בחלוקת עבודות הבית יותר מהדור המבוגר. ואולם, הדור הצעיר גם מביע הסכמה עם מנהגים העלולים להקשות על נשים להשתלב בשוק העבודה או לפתח קריירה,¹⁰⁸ כמו הגיל הרצוי להקמת משפחה, הרצון ב־2-3 ילדים והאמונה כי נישואים הם המסגרת הבלעדית להבאת ילדים לעולם. ידוע כי מוסד הנישואים בישראל קשור קשר אמיץ בדין הדתי, וכי חוקי הדת ומנהגיה בנושא מקובלים על רוב הזוגות הישראלים. אם כך, האמונה במוסד הנישואים מצביעה על ציות לדין הדתי בכל אחת מהקבוצות האתנו־דתיות, כלומר – במקביל לאמונה בשוויון בין גברים לנשים יש גם אמונה במוסדות שאינם שוויוניים.

עמדות מקבילות נמצאו גם אצל צעירים ברוסיה,¹⁰⁹ שנמצא כי הם מאמינים בעת ובעונה אחת במודרניזציה ובשמירה על אמונות דתיות. בדומה לכך, מחקר שנערך בישראל¹¹⁰ הראה שתהליכי הגלובליזציה בקרב צעירים מוסלמים ודרוזים אינם מקדמים תפיסות אתאיסטיות, וכי הם נשארים מחויבים לקבוצה הדתית שאליה הם משתייכים. אך בה בעת הם מדגישים ערכים ליברליים ככלי למלחמה בסטראטיפים שליליים ולהימנעות מאפליה על רקע היותם מיעוט הסובל מאפליה בישראל. הדגשת ההשתייכות הדתית תורמת אפוא לתחושת הביטחון בנסיבות מאתגרות למיעוטים אתנו־דתיים בישראל, שבה דת ואתניות שלובים זו

106 ברכאת, ג'מאל וששון־לוי, 'ההשלכות של טשטוש הגבולות; ברכאת, מאבק מגדרי.

107 נבואני, 'הקשר בין תעסוקת נשים לבין משפחה, עמ' 209-224; ברכאת, ג'מאל וששון־לוי, 'ההשלכות של טשטוש הגבולות; ברכאת, מאבק מגדרי.

108 E. Cukrowska-Torzewska and A. Matysiak, 'The Motherhood Wage Penalty: A Meta-analysis', *Social Science Research*, Vol. 88 (2020), pp. 102-416 (להלן: 'צ'קרווסקה־טורזווסקה ומטיסיאק, שכר האימהות).

109 N. A. Seliverstova and J. A. Zubok, 'Religious Identity in the Semantic Self-Regulation of Youth, Research Result', *Sociology and Management*, Vol. 9, No. 2 (2023), pp. 127-244

110 Sawsan Kheir, 'Reflections of Modernization in Religious Worldviews of Israeli Religious Minority Students', *Archive for the Psychology of Religion*, Vol. 45, No. 2 (2023), pp. 152-173 (להלן: 'ח'יר, השתקפויות של מודרניזציה).

בזו. בתוך כך, ההשתייכות לקבוצה אתנו־דתית מסוימת (דרוזית או מוסלמית) בתוך מגוון דתי רחב מספקת מערכת של משמעויות יציבות נוכח שינויים. למשל, הצעירים העידו על אמונה בטקסטים הדתיים, על תחושת מעורבות במנהגי הדת ועל קרבה לאלוהים וניהול יחסים ישירים אתו באמונה שהוא מגן עליהם.

הפרדוקס הזה התגלה גם בעמדות הנוצרים. נמצא כי הם ליברלים בעמדותיהם ברוב ההיגדים אך שמרניים בנוגע למסגרת הנישואים. מחקר של הורנצ'יק ומונאייר¹¹¹ בקרב בני נוער נוצרים יכול להסביר ממצאים אלה. לנוצרים בישראל יש ייחודיות תרבותית וחברתית-פוליטית, והם מבדילים את עצמם מהרוב המוסלמי בישראל ומהנוצרים האירופיים. הם מיעוט כפול – ערבים במדינה יהודית ונוצרים בחברה ערבית שהיא מוסלמית ברובה. לפיכך הם רוצים לשמור על זהותם הקבוצתית ולשלב בה מרכיבים מהחברה היהודית כמו חינוך ותעסוקה, בלי להשתלב בה. הם מזדהים עם ה'התמערבות' של החברה הישראלית אך שומרים על זהותם ונוהרים מאימוץ התרבות והמנהגים המערביים, וגם שומרים על בידול מהחברה הערבית המוסלמית ומביעים פחות רצון לאמץ אלמנטים שלה. לערבים הנוצרים חשוב אפוא להבליט את זהותם האתנו־דתית, והם מתייחסים אליה בחיוב יותר מלשאר הזהויות האתנו־דתיות. ייתכן שזו הסיבה לכך שלצד הערכים הליברליים הם אינם מוכנים לגדל ילדים מחוץ למסגרת הנישואים, המזכה אותם בהשתייכות.

מציאות זו של בו־זמניות בעמדות שוויוניות, המשקפת ציפייה שנשים יינשאו אך יתרמו לפרנסת המשפחה, מעמידה נשים ערביות במלכוד. מצד אחד עליהן לשים בראש סדר העדיפויות שלהן את הנישואים והילודה, ומצד שני עליהן להביא תרומה כלכלית למשק הבית. עמדות השוויון השלובות בהכרח לבניית המשפחה אינן מקנות לנשים יתרון בשוק העבודה, שכן מיסוד משפחה בגיל צעיר ולידת 2-3 ילדים בולמים התבססות בעבודה ופיתוח קריירה.¹¹² הדבר מצביע על כך שאצל המוסלמים, הדרוזים והנוצרים במדינת ישראל, כולל הצעירים שבהם,¹¹³ מתקיימת הבו־זמניות הנדונה ומתרחשים תהליכי שינוי ותהליכי שימור, כשהצעירים אינם בהכרח אלה המזרזים את השינוי.

ביישור קו עם הדין הדתי¹¹⁴ מביע הרוב המכריע של ערביי ישראל, כולל הדורות הצעירים, סלידה מגידול ילדים מחוץ לנישואים. מכאן, שלנשים ערביות אין אפשרות לבחור להישאר רווקות כדי לפתח קריירה. הדבר מלמד על כך שתהליך השימור בחברה הערבית בישראל מקבל ביטוי מכריע ביותר ביחסה למוסד הנישואים. כפי שעלה ממחקריהם

Salim J. Munayer and Gabriel Horenczyk, 'Multi-Group Acculturation Orientations in a Changing Context: Palestinian Christian Arab Adolescents in Israel after the Lost Decade', *International Journal of Psychology*, Vol. 49, No. 5 (2014), pp. 364-370 111

צ'קרבוסקה-טורווסקה ומטיסיאק, **שכר האימהות**. 112

לביא וכך, **המשפחה בישראל**. 113

פוגל-ביזאורי, **האישי, הלאומי, הגלובאלי**, עמ' 21-24. 114

של שראבי,¹¹⁵ ברכאת¹¹⁶ וקרשנאס ומוג'אדאם,¹¹⁷ סימני נאו־פטריוארכיה נמצאו בשלוש הקבוצות האתנו־דתיות הללו. בכך החברה הערבית עדיין שונה מחברות מערביות כמו אלה שבמדינות ה־OECD.¹¹⁸

עדויות לתופעות דומות נמצאו במדינות המפרץ הערבי,¹¹⁹ שחוו שינויים חברתיים וכלכליים מהירים בזמן שהמשפחה המסורתית כיחידה חברתית בסיסית המשיכה למלא תפקיד מכריע ביציבות החברתית ובוהות הלאומית. הדבר הוביל למתחים בין ערכים מסורתיים לערכי המודרניזציה והגלובליזציה, ומדינות אלה פעלו לחיזוק הערכים המשפחתיים המסורתיים על ידי מדיניות ממשלתית. בדומה לכך, לצד הציפייה מנשים לתרום לכלכלת הבית, הדין הדתי בענייני משפחה בישראל מחזק ערכים משפחתיים מסורתיים והוא מקובל על רוב האזרחים, מה שמפעיל על הנשים לחץ ומעלה את הציפייה מהן להינשא בגיל צעיר וללדת ילדים רבים יחסית.¹²⁰ הנישואים, אם כך, נותרו המסגרת שבה יכולה להתחולל המהפכה, שכן פריצת גבולותיהם אינה מתקבלת על דעת הרוב הגורף של ערביי ישראל, ללא הברלי מין ודור. בכך מקבלת התזה של שראבי¹²¹ על הנאו־פטריוארכיה משנה תוקף.¹²²

מסקנות

דפוסי משפחה המתבטאים במבנה סמכות נאו־פטריוארכלי¹²³ הוצגו על ידי שראבי כביטוי לתהליכי שימור המותרים על כנם אפיונים היסטוריים של המשפחה הערבית במזרח התיכון, למרות השינויים הטכנולוגיים והחשיפה לדפוסי משפחה חלופיים. כמו אצל ברכאת,¹²⁴ שהתייחס לחברה הערבית כאל מקשה אחת ללא הבדל בין הקבוצות האתנו־דתיות המרכיבות אותה, גם כאן נמצא כי בנוגע לתהליכי השינוי אצל ערביי ישראל – הדמיון רב על השוני, ושינוי מתקבל כל עוד הוא מתרחש במסגרת הנישואים. גם זה מאשש את התזה של שראבי¹²⁵ כי זה יותר משלושה עשורים שהחברה הערבית בישראל היא נאו־פטריוארכלית. במאמר זה הצבעתי על תהליכי שימור ושינוי באוכלוסייה הערבית בישראל, והתייחסתי להיבטים ספורים שלהם, לדמיון ולשוני בין שלוש הקבוצות המרכיבות אוכלוסייה זו,

115 שראבי, נאו־פטריוארכיה, עמ' 3-14.

116 ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים, עמ' 23.

117 קרשנאס ומוג'אדאם, חשיפת החידה, עמ' 25-26.

118 ח'יר, השתקפויות של מודרניזציה.

119 דה בל־איר, ספאר ורסטורמו, נישואים ומשפחה במפרץ היום; קרשנאס ומוג'אדאם, חשיפת החידה.

120 פוגל־ביזאוי, האישי, הלאומי, הגלובאלי, עמ' 21-24.

121 שראבי, נאו־פטריוארכיה.

122 Sylvie Fogiel-Bijaoui and Dafna Halperin, 'Does It All Stay in the (Normative) Family? Attitudes About Family Among Female Jewish and Muslim Health-Profession Students in Israel', *Journal of Family Nursing*, Vol. 24, No. 3 (2018), pp. 345-373.

123 אבו בקר, המשפחה הפלסטינית בישראל; שראבי, נאו־פטריוארכיה.

124 ברכאת, החברה הערבית במאה העשרים.

125 שראבי, נאו־פטריוארכיה.

ולעבודה שהם מתרחשים ב־זמנית. ממצאי המחקר מגלים פער בין שאיפה לשוויון לבין שאיפה לשמור על מוסד הנישואים המסורתי, ואולם – ואף שבדין הפניתי את הזרקור לתהליכי השימור – ממצאי המחקר בכל זאת מראים כי שלוש הקבוצות האתנו־דתיות תומכות בהשתלבות של נשים בשוק העבודה. שינוי בולט במיוחד עלה ביחס לגברים הדרוזים, המקדמים חיי שותפות בעבודות הבית ובטיפול בילדים. ייתכן שמקור השינוי נעוץ בהשתלבותם בחברה היהודית, באמצעות השתתפותם במסגרות חינוך, צבא ועבודה מעורבות. הם באים במגע עם עמיתיהם היהודים, מושפעים מהשוויוניות ומאמצים גישות חיוביות כלפי שינוי בדפוסי המשפחה המסורתיים.¹²⁶ הנוצרים שונים מהדרוזים בכך שהם מחזיקים בעמדות התומכות בשינוי בכל הקשור לעצמאות הנשים. הממצא שלפיו מחצית מהמוסלמים אינם מצדדים בנישואים לכלות צעירות מדי ובמספר ילדים גדול יחסית, ומשתתפים בעבודות הבית ובטיפול בילדים, מלמד כי הקרקע בשלה למדיניות פיתוח שוויונית שתחזק את נגישותן של נשים ערביות למשרות איכותיות בעולם העבודה, ותחזק את השוויון בין נשים לגברים בכל שלוש הקבוצות.

ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם התאוריה של טראסק¹²⁷ בעניין השינויים הגלובליים. הם מצביעים על כך שבאוכלוסייה הישראלית, ערבים ויהודים, הנשים תומכות יותר מגברים בשוויוניות בפרנסת הבית, והגברים מוכנים לשוויוניות בעבודות הבית והטיפול בילדים פחות מהנשים. בדומה לכך, נשים מקבלות יותר מגברים שינויים בבניית המשפחה המאפשרים להן פיתוח קריירה יוקרתית. ייתכן שהדבר מעיד על התנגדות גברית לשוויון; לפי קואל, העמדות הן גורם חשוב להפיכת התנהגות מסוימת, ובמקרה שלנו שוויון מגדרי בפרנסה, בעבודות הבית ובטיפול בילדים, לנפוצה. אך גורם נוסף, לפי קואל,¹²⁸ הוא שההתנהגות החדשה תניב רווחים. למרות מאמצייהן של כלל הנשים הישראליות לרכוש השכלה גבוהה, נשים עדיין מרוויחות פחות מגברים בכל תחומי העיסוק. מהשנה הראשונה לקבלת התואר האקדמי נצפו פערי שכר של 18% עד 37% בין גברים לנשים, ולאחר תשע שנים מקבלת התואר נע הפער בין 15% ל-47%.¹²⁹ לפיכך, שוויון בין המינים יחול רק אם, כתנאי הכרחי אך לא מספיק, תיקבע מדיניות ציבורית ההופכת את יציאת הנשים לעבודה לרווחית.

126 אבוֹחֶסן נבואני, **הקשרים של קבוצת שייכות דתית**.

127 טראסק, **נשים, עבודה וגלובליזציה**, עמ' 204.

128 A. J. Coale, 'The Demographic Transition Reconsidered', in: Donald J. Bogue, Eduardo E. Arriaga, and Douglas L. Anderton (eds.), *Readings in Population Research Methodology*, Vol. 7, Chicago 1993, pp. 55-73

129 אביאל קרנצלר, תהילה שרעבי ומירי אלון, **בוגרי תואר ראשון בשוק העבודה בשנת 2019**, הודעה לתקשורת, הלמ"ס 2022.